

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання**

**Повсякденне життя шляхти
Речі Посполитої в XVII ст.**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 032 Історія та археологія

освітньої програми Історія та археологія:
історія. Європейські студії

Кіру Жасміни Степанівни
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к. іст. н. Татаринов І.Є.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методики її
(назва випускової кафе)

протокол № 13 від «06» серпня 2024 р.

Завідувач кафедри

Н.Томь - Гончарова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«27» серпня 2024 р.

Оцінка 70 добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

Н.Томь - Гончарова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія	7
1.2. Джерельна база та методологія дослідження	16
РОЗДІЛ 2. САРМАТИЗМ ЯК ОБРАЗ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	20
2.1. Ідеологія сарматизму та її репрезентація у шляхетській культурі.....	20
2.2. Воїнська культура нобілітету в контексті сарматизму.....	28
РОЗДІЛ 3. СТИЛЬ ЖИТТЯ ШЛЯХЕТСЬКОГО СТАНУ.....	38
3.1. Побут нобілітету Речі Посполитої.....	38
3.2. Святкова культура шляхти.....	48
ВИСНОВКИ	53
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	59

ВСТУП

Актуальність. Кожне суспільство подібне до живого організму, наділеного душею. Воно породжує свої ціннісні орієнтири та соціальні установки, певні форми індивідуального та колективного життя людини, стиль мислення, картину світу та ритми трансформацій, що відбуваються. Вони наче скульптори, які невпинно працюють над своїми характерними персонажами та темами.

Але ми, люди, не просто продукт суспільства. Одночасно ми і рушійна сила, здатна змінити суспільні процеси, що відбуваються, завдяки своїй здатності до прояву та реалізації творчого імпульсу та енергії. Однак здійснити зміни в житті, щоб вони стали вірним супутником суспільства та людства загалом, досить складно, якщо не враховувати досвід минулого.

Тому вивчати події минулого – політичні хвилювання, трансформації в економічному чи культурно-духовному житті – необхідно не для того, щоб просто зрозуміти, що і як відбувалося, а для того, щоб минуле пояснило нам, хто ми є, і відкрило б шлях у гідне майбутнє.

Особливий інтерес для дослідників становить суспільство Речі Посполитої – першої великої монархічно-демократичної держави ранньомодерної Європи. Важливу частину цього утворення склали Українські землі. Це був суперечливий період, насичений чималою кількістю справді важливих подій, що вплинули на подальший хід історії. Щоб їх правильно розуміти, необхідно визначити, що було основою поглядів та ідей тогочасного суспільства.

Особлива роль в історії Речі Посполитої відводиться шляхетській культурі. Магнатерія і власне шляхта являли собою прошарок суспільства, життя яких багато в чому створювала образ, портрет усієї культури цього часу. Потреба вивчення життя шляхти зростає. Це відбувається не тільки через те, що є якісь прогалини у вивченні цього питання, а й тому, що теми, що стосуються шляхти та її культури, дають змогу побачити багатогранність

української культури загалом. Користь та необхідність у вивченні повсякденного життя шляхти полягає в тому, що вона здатна розкрити багатогранність культури XVII ст., представленість тієї культурної грані, яка дозволяє бачити спосіб життя та мислення людей, характер трансформації культурних патернів, співвідношення традиційного та інноваційного у культурі. Повсякденне життя шляхти XVII ст. стає свого роду маркером процесів культурних процесів у суспільстві.

Повсякденність відіграє колосальну роль у функціонуванні культури як цілого суспільства, так і конкретного регіону, а культура повсякденності багато в чому впливає на формування унікальності окремої території та національної самосвідомості. Вивчаючи культуру повсякденності, слід зазначити, що у кожному етапі історичного шляху розвитку людства окремі її елементи поступово зазнавали зміни: деякі соціальні практики йшли у забуття, деякі трансформувалися і залишалися актуальними.

Річ Посполита була подібна до величезного багатонаціонального котла, що складається з різних етносів, що, безумовно, не могло не позначитися на житті суспільства від його низів до верхівки. Контакти різних станів, взаємодія з представниками інших культур далися взнаки і на національній кухні, і на моді, і на облаштуванні житла, і на святах та багато ін.

Виходячи з вищесказаного, була поставлена **мета дослідження** - визначити сутність та форми повсякденного життя шляхти Речі Посполитої у XVII ст.

Для досягнення мети вирішувались наступні **завдання дослідження**:

- розглянути історіографію з тематики роботи;
- проаналізувати джерела та методи дослідження;
- дослідити ідеологію сарматизму та її репрезентацію у шляхетській культурі;
- вивчити воїнську культуру нобілітету в контексті сарматизму;
- розглянути побут нобілітету Речі Посполитої;
- дослідити святкову культуру шляхти.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя шляхти Речі Посполитої в XVII ст.

Предметом дослідження виступають особливості ідеології та образу життя шляхти Речі Посполитої в XVII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період найбільшого піднесення шляхетського стану Речі Посполитої – XVII ст. Однак, часом робляться екскурси у XVI та XVIII ст., для більш глибоко висвітлення теми дослідження.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію Речі Посполитої у XVII ст.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що, на основі широкого кола історичних джерел та робіт попередників, було систематизовано дані про повсякдення життя шляхти Речі Посполитої.

Історіографію, джерела та методи дослідження розглянуто в Розділі 1.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані при викладанні історії, підготовці відкритих лекцій, доповідей та музейних експозицій.

Апробація результатів дослідження. Аспекти досліджуваної теми були представлені у вигляді однієї статті у збірнику наукових праць.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (63 позиції). Повний обсяг кваліфікаційної роботи становить 63 сторінку, з яких 58 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

В ході нашого дослідження, в першу чергу ми поставили перед собою перед усім завдання розібратися з питанням що таке культура повсякденності. І на основі цього вже проаналізувати існуючу історичну літературу з повсякденності шляхти Речі Посполитої.

Багато хто стверджує, що повсякденність – це «дім-робота-дім» і так щодня, щомісяця, щороку... словом, одна рутинна. Звичайно, ця позиція має право на існування. Однак «повсякденність» зовсім не означає рабське дотримання заведеного шаблону. Вона виступає досить неоднозначним феноменом зі складною внутрішньою організацією та рухомими межами.

Важливим критерієм щодо культури повсякденності є ставлення до минулого. Розглядаючи те чи інше явище, потрібно відповісти на питання чому, куди, де і коли воно сталося, тобто встановити, яким є смислове наповнення події.

У другій половині XIX ст. до феномену повсякденного життя починають виявляти інтерес передусім історики. Роботи в цій галузі являли собою не що інше, як «побутоопис». Безумовно, це є важливим кроком у розвитку науки. Однак варто відзначити, що все ж таки специфіка повсякденності не стала проблемою наукового аналізу.

Першим, хто змінив проблематику дослідження і звернувся до систематичного вивчення повсякденного життя, стала «Школа Анналів», що є науковим напрямом, що сформувався у Франції та групувався навколо однойменного журналу «Аннали». У її розвитку прийнято виділяти кілька етапів, проте можна позначити низку спільних їм ідей. По-перше, варто

відзначити інтегративний характер наукового пізнання або міждисциплінарність, тобто розгляд об'єкта або явища за допомогою методів і понять більш ніж однієї дисципліни; по-друге, непростий опис події, що розглядається, а прагнення розкрити його сутність, пояснити його існування. Не менш важливою рисою став розгляд людини як носія множини соціальних ролей. Особливого значення мають роботи Фернана Броделя, який запровадив таке поняття, як «структури повсякденності». Під ними французький мислитель мав на увазі природно-кліматичні умови, виробничу діяльність, потреби людей, а також можливості їхнього задоволення (Бродель, 1986).

Не менш значний внесок у вивчення історії повсякденності зробила Німеччина. У полі зору німецьких дослідників знаходяться трудові та побутові практики, а також специфіка сприйняття тих, що відбуваються. подій звичайною людиною. На авансцену виходить мислення, поведінка та переживання окремого індивіда. До того ж для історії повсякденності значним було питання представництва та достовірності отриманої інформації, джерелознавчої бази. Немає сумніву, що особистісне світовідчуття чи сприйняття тих чи інших подій має величезну корисність. Тим часом, історичні документи, фактологічна бесіда та інші форми вираження, які використовує історія повсякденності, дають можливість сприйняти лише частину складно-конструктивної композиції цілої епохи у всій сукупності. Австрійський соціолог і філософ, основоположник феноменологічної соціології Альфред Шютц стверджував, що повсякденність є і релігія, і гра, і наука, і виділяв її риси:

1) інтенсивна трудова діяльність, спрямовану трансформацію навколишнього світу. У цьому випадку йдеться про вирішення питань, що вимагають докладання фізичних зусиль, кінцевою метою яких є досягнення максимального комфорту. Повсякденність передбачає глибокий критичний самоаналіз. Однак це зовсім не означає, що вона не має інтелектуального

початку. Важливим є пошук рішення, яке за тими чи іншими ознаками краще при виборі способу існування тих чи інших умовах;

2) безштучність установки. Світ, у якому живе людина, існує саме таким, яким він її уявляє. Ця теза небезпідставна, оскільки повсякденність ми поділяємо з іншими людьми, які однаково чинять у тих чи інших ситуаціях і мислять;

3) напружене ставлення до життя. Життя людини багато в чому залежить від змін, що відбуваються в природному середовищі, а також від людей, що нас оточують. Ці зміни створюють безліч різних ситуацій, які вимагають від людини негайного прийняття рішень. Це передбачає безперервну напругу свідомості та повне занурення у подію, що відбувається;

4) особливе ставлення до часу. Повсякденність мислиться як рух замкненим колом. Сьогодні ми переживаємо те, що було вчора, що нерідко викликає почуття туги і втому, проте є звичайним для людини. Тому можна сказати, що один день, прожитий людиною, є зменшеною моделлю цілого життя;

5) особистісна визначеність людини. У повсякденності, соціальні ролі що приміряються людиною, сплітаються воедино, і саме тут вона постає як цілісна особистість;

6) типізований світ. При знайомстві з новою людиною, люди намагаються встановити співвідношення між ним та іншим відомим ним чином та взаємодіяти з ним згідно з певним алгоритмом. Такі типажі не формуються окремою людиною, а виникають із пам'яті соціуму. Витоком типізацій виступає мова, передусім, як найважливіший інструмент спілкування, знаряддя створення та вираження думок. Також Шютц стверджує, що людина, опинившись на місці іншої людини, сприйматиме те, що відбувається не по-іншому, а так само (Шютц, 2003).

Варто відзначити, що виділені Шютцем риси повсякденності неодноразово критикувалися з боку інших дослідників. Під сумнів ставилося питання універсальності виділених вченим положень.

Даючи характеристику повсякденні, ми можемо сказати, що її можна описати як щось незмінне, що підтверджується порівнянням різних культурно-історичних епох. Понад те, навіть невеликі періоди у житті виявляють у собі деякі трансформації. Німецький філософ Бернхард Вальденфельс стверджував, що повсякденність народжується в результаті двох процесів, а саме буденності та розповсюдження. Періодично вчинені події поступово стають звичайним явищем, а деякі навпаки такими бути перестають. Те, що повсякденність динамічна, підтверджується наявністю елементів творчої активності. Звичайно, до масштабних відкриттів це не призведе, проте дозволить освоїтись у тих чи інших умовах. Так, наприклад, людина переїхавши в нову квартиру буде облаштовувати її відповідно до своїх смаків, потреб, щоб не відчувати почуття дискомфорту. Нерідко термін «повсякденність» ототожнюють з поняттям «побут», хоча все ж таки між ними можна виділити деякі відмінності. По-перше, побут має більшу стійкість, ніж повсякденність. По-друге, повсякденне життя ближча до приватного життя (обмежена простором будинку) (Вальденфельс, 1991).

Колосальна роль області дослідження повсякденності належить соціологам. Так, автори теорії соціального конструювання повсякденності Пітер Бергер та Томас Лукман стверджували, що:

- 1) людина конструює, інтерпретує реальність (пов'язує себе з цією конструкцією);
- 2) людина не здатна переоцінити пропоновані суспільством цінності;
- 3) наші ставлення до світі мають два рівня: перший рівень є наші повсякденні знання, тобто. те, що ми називаємо «здоровим глуздом»; другий рівень передбачає відповіді на екзистенційні питання (Пушкарева, 2005: 108).

Особливий внесок у вивчення повсякденності зробили соціологи під керівництвом Гарольда Гарфінкеля (60-ті рр. ХХ ст.), що іменували себе

етнометодологами. Етнометодологія є напрямом соціології, яка займається вивченням звичайних норм, правил поведінки, смислів мови, не виходячи за межі повсякденної соціальної взаємодії. Гарфінкель стверджував, що соціальна реальність конструюється промовою, втім, це положення також притаманне концепції соціального конструктивізму. Однак етнометодологія загострює свою увагу на особливості повсякденної комунікації та повсякденної культури, намагаючись встановити її «граматику». Однією з головних понять у цьому напрямі є «фонові очікування», які дозволяють людині впізнавати подію, що відбулася, і сприймати її як щось раніше зустрічається.

Для виявлення фонових очікувань Гарфінкелем було проведено низку досліджень. Так, на прохання вченого студентам, які погодилися взяти участь в експерименті, необхідно було не дякувати батькам за приготовлений обід, а розраховатися з ними грошима; при взаємодії зі своїми друзями їх також попросили давати їм певну суму за вияв доброзичливості, добрі манери. Гарфінкеля цікавило дії людей, які, опинившись у незвичній їм ситуації, виявляли не рефлексовані мотиви, правила поведінки, установки. Таким чином, соціологія намагається позначити межі повсякденності та її правила, відповідно до яких здійснюється її побудова (Лустенко, 2003: 230).

Переломним періодом по праву можна вважати 1964 р. У цей час у Бірмінгемському університеті було відкрито Центр сучасних культурних досліджень, робота якого концентрувалася навколо нової інтерпретації культури, під якою почали розуміти спосіб життя конкретної. Немає сумнівів у тому, що цей підхід до визначення культури багато в чому збільшив коло досліджуваних об'єктів, а також розширив сферу застосування методів. Насамперед дослідників цікавив зв'язок між такими поняттями, як «культура» та «влада», а саме яким чином владні структури використовують культуру як інструмент для реалізації своїх особистих цілей і яким чином вона перетворюється на засіб протидії владним стратегіям. Особливістю культурних досліджень виступає те, що відбувається поєднання двох рівнів:

макро-(дослідників цікавить сукупність поглядів, що виражає інтереси різних класів та груп, а також владні стратегії) та мікро-(життя конкретної людини) (Марченко, 2017: 82).

Серед сучасних українських дослідників, які досліджують загальні питання історії повсякденності можна виділити А. Лустенко, Е. Веліулаєву та О. Марченко (Лустенко, 2003; Веліулаєва, 2008; Марченко, 2017).

Тепер звернемося безпосередньо до питань дослідження повсякденності шляхти Речі Посполитої.

В останні десятиліття залучає все більше українських дослідників. Якщо раніше теми були в основному дотичні до історії українського козацтва, то тепер бачимо все більше робіт з історії української шляхти.

Разом з тим маємо певну кулькуість робіт присвячених саме повсякденному життю українських нобілів Речі Посполитої. Особливо слід відзначити роботи Н. Яковенко, М. Довбищенко, М. Крикуна, І. Смуток, О. Вінниченка та І. Ворончука (Яковенко, 1993; 2012; Довбищенко, 2008; Крикун, 2012; Смуток, 2017; Вінниченко, 2015; Ворончук, 2012; 2017; 2018; 2020).

В. Балушок провела дослідження існуванню української шляхти між між українським і польським етносами та культурами. Вона вказує, що колонізація української шляхти починається з моменту входження частини українських територій до складу Польщі та посилюється після козацької революції в середині та наприкінці XVII ст. Особливо цей процес стає дієвим на початку XVIII ст., коли значна частина шляхти з інших польських земель переселяється на Правобережжя (Правобережну Україну). Та все ж, охопивши верхівку та частково середню верству української шляхти, ополячення вплинуло переважно на свідомість і меншою мірою на релігію нижчої верстви української шляхти. Що стосується етнокультури та мови, то місцева шляхта була переважно українською та асимілювала численних польських панів-переселенців (Балушок, 2007).

Помітною українською дослідницею історії шляхетського стану є Н. Старченко. Її перу належить значна кількість історичних праць (Старченко, 2012; 2014; 2020). Ось, що про її науковий доробок пише історіограф шляхетського повсякдення І. Гулюк: «Н. Старченко, спираючись на актовий матеріал та західноєвропейську історіографію, розглядає конфлікт у шляхетському середовищі крізь призму своєрідної культури ворожості. Чинник, на який вона звернула увагу, стосується конфлікту як того явища у шляхетському соціумі, що насамперед пов'язаний із захистом власної честі. Ця чеснота була вкрай важливою для рицарської спільноти й становила найвищу моральну цінність особи. Тим самим маємо справу із суспільством, яке завдяки чітким внутрішнім правилам та виробленим ідеалам саморегулювалося і встановлювало на своїй території порядок. Сам конфлікт був доволі складним багатоетапним дійством, де набували ваги дрібні жести: від його вчинення в публічному місці, що сприяло інформуванню спільноти про незгоду із опонентом, до виявлення символічного насильства: напад здійснювався не на об'єкт агресії, а здебільшого на його підданого. Останній прояв наводить на думку про ще одну дуже важливу деталь у ранньомодерному суспільстві – патронально-клієнтарні відносини. Саме під таким кутом зору Н. Старченко аналізує ритуали і сценарії конфліктів, норми й відступи від них. Дещо ідеалізуючи тогочасну дійсність, авторка вважає, що тогочасні законодавчі норми вводили агресію у певні рамки, роблячи анархію «впорядкованою». Важливу роль у цих конфліктах відігравала шляхетська спільнота, яка виступала своєрідним арбітром у суперечках» (Гулюк, 2022: 136).

Низка українських вчених присвятила свої дослідження окремим аспектам існування української шляхти. Так, Р. Демчук та Н. Стеньгач, писали про «сарматський міф» Речі Посполитої та його вплив на культуру і суспільство (Демчук, 2011; Стеньгач, 2016). Сучасні українські дослідники-реконструктори С. Лихо та С. Шаменков направили свій науковий інтерес на вивчення особливостей елементів одягу шляхетного стану Речі Посполитої у

XVI-XVII ст. (Лихо, 2017; Шаменков, 2012; 2013). Інформацію про кухню заможних верств населення України середини XVII–XVIII ст. знаходимо у книжці О. Сокирка. Вона є не лише роботою з історії гастрономії, а й спробою розглянути крізь неї широкий контекст епохи: їжу як показник соціального статусу, багатства, моди, вченості, культури. Цікавим є те, що зміст книги доповнюють справжні старовинні рецепти (Сокирко, 2021).

Значну частину робіт, на які ми спиралися в ході написання нашого дослідження, складають статті та книги закордонних дослідників. Зокрема білоруських та польських.

В книзі білоруського історика С. Акіньчица «Залаты век Беларусі» розповідається про XVI ст., епоху Відродження і Реформації, «період найбільшого культурного, інтелектуального та економічного розвитку тогочасної Білорусі, період великих людей і великих подій» (Акіньчыц, 2012).

Дослідник А. Дамарад у своїх публікаціях розкрив причини, перебіг і наслідки еволюції політичних та майнових змін прав шляхти Великого князівства Литовського. За його спостереженням – шляхта наполегливо домогалася розширення прав за польським прикладом. Хід цього процесу показав прагнення шляхти консолідувати та реформувати законодавство. Основною причиною останнього було небажання платити та залежати від місцевої влади. Бідніша частина вищого стану (шляхта) отримала можливість брати участь у вальних і місцевих сеймах (Дамарад, 2010).

Важливою для розуміння особливостей повсякденності нобілітету білоруських земель Великого князівства Литовського XVII-XVIII ст. стала стаття І. Углика. В ній розглядається ігровий компонент у культурі шляхти. Відзначається зв'язок розвитку ігрового начала в різних сферах життя дворянства з культурами бароко і рококо, а також політичними, культурно-історичними, ментальними факторами. Ним була досліджена ігрова складова в політичному житті, етикеті, звичаях, обрядах, а також наявність ігрового ареалу дворянської культури. Ним було підкреслено зв'язок ігрового

характеру шляхетської культури досліджуваного періоду із загальноєвропейськими культурними тенденціями (Углик, 2014).

Не обійшли білоруські історики й аспекти «сарматського міфу». Його формування та вплив на культуру Речі Посполитої, зокрема на живопис, дослідили Л. Тананаева та Л. Клімуць (Тананаева, 1979; Клімуць, 2006; Клімуць, 2013).

Військова служба та участь у військових кампаніях була важливою складовою життя шляхти Речі Посполитої. Тож для того, щоб зрозуміти якою була армія в ті часи та як проходило виховання шляхетних воїнів ми звернулися до робіт закордонних дослідників Г. Сагановіч (Білорусь), Р. Брежинский (Велика Британія) та Р. Сикора (Польща) (Сагановіч, 1994; Брежинский, 2003 А; 2003 Б; Сикора, 2020).

В публікаціях білоруських вчених Н. Улащик й А. Хадика ми, знаходимо інформацію про особливості елементів одягу нобілітету Речі Посполитої (Улащик, 1986; Хадика, 1992). Польські дослідники М. Барткевич та І. Турнау також займалися вивченням шляхетської моди (Bartkiewicz, 1979; Turnau, 1999).

Виходячи з вищесказаного, можна дійти висновку, що дослідження культури повсякденності спочатку являли собою докладну характеристику побуту. Однак згодом від простого опису дослідники перейшли до виявлення причинно-наслідкових зв'язків між різними галузями культури. На сучасному етапі дослідження повсякденного життя носять міждисциплінарний характер. Історіографія демонструє широке коло наукових робіт український, польських та білоруських істориків, присвячених різним аспектам повсякденного життя шляхти Речі Посполитої в досліджуваний період.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Основою для джерельної бази слугували опубліковані документи з історії життя Речі Посполитої у XVI-XVII. Їх можна поділити на дві великі групи: 1) законодавчі акти, 2) авторські твори.

До законодавчих актів, що слугували джерельною базою для нашого дослідження можна віднести Литовські статuti. Перший Статут Великого князівства Литовського був прийнятий у 1529 р. і мав 13 розділів (282 статті), охоплював основні положення цивільного, кримінального, адміністративного, податкового та митного права. Одним з керівних принципів цього законодавчого акту були стабільність та сталість прав та привілеїв шляхти. Принциповим становищем стало рівняння у правах української та білоруської шляхти з підданими корінних польських та литовських земель. Серед положень статуту ми знаходимо інформацію про регулювання побутових моментів та аспектів повсякденного життя – традицій, занять тощо. Важливим елементом було прописування військової служби шляхти (Статут, 1960). У 1566 р. у м. Вільні було оприлюднений Другий Статут Великого князівства Литовського, який здебільшого закріпив привілейоване становище бояр та шляхти (Статут, 2012). Третій Статут Великого князівства Литовського 1588 р. був прийнятий після завершення Лівонської війни (1558 – 1583), що точилася між Литвою, Польщею, Швецією і Данією з одного боку і Московією – з іншого. Особливу увагу тут було приділено змінам в несенні військової служби шляхтою (Статут, 2015). Друга категорія джерел – авторські твори. В ті часи вони нерідко носили описовий характер, нерідко видавались у формі мемуарів.

Про одну з найрозповсюдженіших тодішніх теорій походження польської шляхти ми знаходимо у історіографа та поета Мартіна Бельського (1495-1575). Він пише у своїй «Хроніці»: «...Явно і ясно, що саме ми і є сармати, бо те що про сарматів писалося, то правильно вважати написаним про предків наших» (Bielski, 1856). Таке твердження не є дивним, адже у XV-

XVI століттях пошуками генеалогії займалася не лише Річ Посполита, а й вся Європа.

Як відомо, політична концепція суспільства не існує без провідних політичних діячів, їхніх власних ідеалів, новаторських ідей, залучення до загальноприйнятих ідей та ідеалів. Такий виключно лідерською особистістю в польськомовному середовищі XVII століття був Шимон Старовольський (1588-1656), королівський проповідник, канонік, історіограф, політик та літературний критик в одній особі. Він став продовжувачем «сарматського міфу». Основним мотивом літературної діяльності Ш. Старовольського стала Сарматія з ідеалом «золотої вільності». Ця тема найбільш освітлена у відомому латинському виступі «*Monumenta Sarmatarum, Viam universae carnis Ingressorum*», створеному наприкінці життя письменника – 1655 року. Вона присвячена типово польським сарматським ідеалам (Starovolscius, 1655).

Одним з найраніших творів, що описує життя шляхти є твір Михайлона Литвина «*De moribus Tartarorum, Lituanorum et Mosshorum*». В ньому він виражав гостру критику на адресу своїх співвітчизників. Головними недоліками литовців автор вважав надмірність, пияцтво, злочинство, розбій та вбивство. Правосуддя, стверджував він, роз'їдене корупцією та безсиллям, високі судові мита унеможливають потерпілого, який не має достатніх коштів, здійснення правосуддя, п'яні судді виносять вирoki, як хочуть, а свідки, які не повинні присягати, зазвичай брешуть. У Литві зберігається неволя людей, які мають ту саму національність та віру. Невмілою і жадібною виявляється державна адміністрація, одна людина може мати і десять посад зі шкодою для інших, замки стають непридатними, країна стає відкритою для ворога (Литвин, 1994).

Мабуть найвідомішим мемуаристом для нас є французький військовий інженер та географ Гільйом Левассер де Боплан (1595-1673) (*Guillaume Levasseur de Beauplan*). Він перебував на службі у Польського короля Сигізмунда III (1587-1632) та його наступника Владислава IV (1632-1648). Близько двадцяти років свого життя він провів в Україні. В основному його

служба полягала у пошуку відповідних місць для зведення укріплень по всій території України та їх будівництві. За час свого перебування там, він чудово знайомиться з політичними, суспільними та побутовими рисами країни і після повернення додому до Франції складає найцікавіші записки про життя селян і козаків, їх звичаї та вдачі, їх житла, промисли, якими вони займалися, способи ведення війни з ворогом. Також його руці належать і найдокладніші карти України. Протягом кількох століть вони вважалися найповнішими та найточнішими, ними не раз користувалися спочатку польські королі, а пізніше всі дослідники історії України. Ця праця французького інженера є дуже цікавою та чи не єдиним джерелом з історії України того часу. На початку війни Богдана Хмельницького, француз залишає польську службу і повертається на батьківщину. Свої праці Г.Л. де Боплан видав після повернення в Руані, 1650 року. А друге видання вийшло там же 1660 року. Серед іншого ми знаходимо в них дуже цікавий опис русинської шляхти: «Їхня небагаточисельна шляхта походить із польської і, здається, почуває сором за те, що вона не католицької віри; повсякчас горнеться до католиків, хоча всі їхні магнати і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри» (Боплан, 1990).

Дуже цікаві згадки про традиції та особливості життя шляхти Речі Посполитої залишив нам Ян Хризостом Пасек (1636 - 1701) – польський дворянин і письменник-мемуарист. Його «Pamiętniki» складається з двох частин: перша охоплює період з 1656 по 1666 рік, друга – з 1667 по 1688 рік, коли автор оселився у своєму маєтку неподалік Кракова. Тому друга частина для нас найбільш цікава, оскільки присвячена опису громадянського життя шляхти, в тому числі різних судових процесів. У тексті мемуарів зустрічаються народні пісні, анекдоти, панегірики, цитати з промов і листів. Дані мемуари є цінним джерелом з історії Польщі того часу, особливо в плані дослідження сарматизму, написані простою повсякденною мовою (у тому числі з використанням ненормативної лексики), значною мірою неупереджені (зокрема, Пасек описує жорстокість та зневагу до церковного

майна польських солдатів під час війни в Данії), хоч і написані з позицій шляхтича XVII століття (зокрема, Пасік схвалює кріпацтво). Ці мемуари далекі від односторонності та штучності, тому просто і виразно зображують звичаї польського дворянства і дають багато яскравих характеристик тодішнім політичним діячам (Pasek, 1979).

При вирішенні поставлених у роботі завдань було використано основні методологічні принципи – історизму, системності та об'єктивності, які націлюють дослідника на використання всієї сукупності джерельної бази, її комплексного аналізу.

Дотримання принципу історизму сприяло опису змін в повсякденному житті шляхти у зв'язку з подіями, які мали місце в Речі Посполитій у досліджуваній період. Системний підхід зумовив виявлення низки аспектів формування стилю життя шляхти, зокрема під впливом «сарматського міфу». В роботі з історіографією за основу було взято метод наукової об'єктивності щодо оцінки суперечливих поглядів дослідників на різні проблемні питання. Для викладу матеріалу та формулювання висновків були використані такі загальнонаукові методи як: аналогія, порівняння, типологізація, аналіз, синтез, індукція та дедукція.

У ході дослідження застосовувалися спеціально-історичні методи. Зіставлення специфіки повсякденного життя шляхти та інших верств населення Речі Посполитої, було проведено на основі історико-порівняльного методу. Історико-системний та історико-типологічний підходи дозволили узагальнити роль інформацію про різні сторони повсякденного життя нобілітету.

У цілому, можна сказати, що існуюча джерельна база та методологія дослідження дуже широка і дозволяє вирішити поставлені у роботі завдання.

РОЗДІЛ 2. САРМАТИЗМ ЯК ОБРАЗ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

2.1. Ідеологія сарматизму та її репрезентація у шляхетській культурі

Сарматизм був унікальним явищем у житті шляхетського стану, світоглядний концепт, за яким шляхтичі вели своє походження від племен – сарматів. Багатовікова історія цих племен розвивалася на землях, що тягнуться від Алтаю та Сибіру на сході до Карпатських гір на заході. Якщо врахувати історію груп, що відокремилися, то територія поширення сарматів включає землі на захід до Франції, Іспанії та Британських островів і на схід до Східно-Каспійського моря.

Давньогрецький історик Геродот у своїй книзі «Історія» пише про цей народ так: «За річкою Танаїсом – вже не скіфські краї, але перші земельні володіння там належать савроматам. Савромати займають смугу землі на північ, починаючи від западини Меотійського озера, на п'ятнадцять днів шляху, де немає ні диких, ні саджених дерев» (Геродот, 2002: 11).

Вважалося, що у зв'язку з приходом чужинців сармати змушені були покинути свої землі. Просуваючись на північ і захід, вони поступово заволоділи територіями майбутньої Речі Посполитої та зуміли підпорядкувати населення, що проживало на цих землях, тим самим сформувавши широкий знатний стан суспільства. Цей переказ виступав поясненням, чому шляхта займала особливе становище у державі двох народів.

Шляхтичі відчували гордість через те, що є нащадками войовничих племен, тому вони докладали максимум зусиль для поширення своїх ідей (Starovolscius, 1655).

Сарматизм справив сильний вплив на всі сфери життя суспільства. Він постав не просто як етап історії, що розглядає розвиток мистецтва (саме барокового), але і як система поглядів, світогляд, а звідси і спосіб життя шляхетського стану. Сарматизм, як дзеркало, виступив відображенням його способу мислення, сприйняття світу, включаючи різні рівні соціальної ієрархії – від вищого до нижчого. Сарматизм охоплював період з кінця XVI ст. за перші десятиліття XVIII ст.

Єдиної думки про те, що ж варто вкладати в зміст даного терміну, немає. Існують різні підходи до трактування сарматизму та його ролі у розвитку культури та суспільства Речі Посполитої. Спостерігається поширення феномену сарматизму серед усієї шляхти – польської, білоруської, української, литовської та рівнів соціального ліфта шляхти – від найвищого шару до нижчого. Однією з точок зору є теза, згідно з якою сарматизм є видозміною європейської культури бароко (Демчук, 2011).

Інша думка розглядає сарматизм як світогляд представників шляхетського стану того періоду історії, коли вони займали лідируючі позиції у всіх сферах суспільства. Сарматизм подається як система поглядів і уявлень – постає як «субкультура» шляхетського прошарку суспільства» (Лескинен, 2002: 20-21).

Займаючись вивченням «субкультури», вчені висунули ряд її стійких характеристик: аристократизм, патріотизм, республіканство («золоті вольності»), месіанізм – віра у особливу роль шляхетського стану.

Становище шляхетства в Речі Посполитій зовсім не є винятком з історії феодального європейського суспільства, втім, як і бажання представників цього стану відшукати своє етнічне коріння та довести національну винятковість.

Така інтерпретація «сарматизму» дозволила висунути нові хронологічні рамки, а саме кінець XVI – кінець XVIII ст.

Ще одне трактування було висунуто дослідниками у галузі соціальної атропології. Сарматизм у тому ключі постає як «стиль життя», тому

головною метою вчених було докладне вивчення обрядів, традицій, звичаїв; повсякденності представників тих чи інших станів (Клімуць, 2006: 23-24).

Виходячи з вищесказаного, можна зробити такі узагальнення щодо змісту терміна «сарматизм»: він виступає поєднанням ідеології (погляди, інтереси, норми, політичні права тощо), матеріальної повсякденної культури та барокових тенденцій.

На територію Великого князівства Литовського та Королівства Польського загалом привозили безліч східних товарів, зброю та інші військові трофеї. Східні мотиви (їхня розкіш, пишність) яскраво простежуються в інтер'єрах будинків та одязі магнатів. Але це було не просте копіювання елементів, а синтез із місцевими традиціями. Так, шовкова ворсова тканина, велика кількість хутра, використання золота під час пошиття – характерні риси шляхетських шат, які підкреслювали не лише приналежність до вищого стану, а й виступали відображенням характеру нації (Яковенко, 2012: 37).

Виникає питання, чим зумовлений такий інтерес шляхетського стану до східних мотивів, особливо до культури Османської імперії? Чи можна пояснити це явище простою цікавістю до всього нового, чужоземного? Навряд чи. Швидше за все це було пов'язано з особистістю короля, його смаками та уподобаннями. Наприклад, за правління Стефана Баторія у моду увійшов кунтуш, який прийшов на землі Речі Посполитої з Угорщини. Угорці ж перейняли його в турків. Однак варто відзначити, що турецький кунтуш за кроєм зовсім не схожий на те, що носили шляхтичі (Шаменков, 2012: 5).

Сарматизм поєднував у собі прагнення розкоші, до деяких пластів нехристиянської культури разом із барочними тенденціями.

XVII ст. – це доба панування бароко, що прийшов з Італії. Але це не було простим копіюванням, барочні елементи, вступаючи у взаємодію з місцевими традиціями, утворили неповторну культуру, яка зовсім не поступалася європейській. До основних принципів бароко і водночас його основною темою виступають принцип «vanitas mundi», тобто мова йде про

тлінність цього світу, його ламкість, недовговічності; принцип «Constantia», за яким існуючому мінливості і суперечливості протистоїть незмінність духу людини, який намагається знайти підтримку у душі та вірі, і навіть принцип «discordia concors», котрій притаманне побутування двох несумісних речей. Можна припустити, що сарматизм перейняв цей дуалізм (християнство та інтерес до східної культури), оскільки пік його розквіту припадає саме на період побутування барокових тенденцій (Синило, 2018: 8-12).

З іншого боку, культура сарматизму вже сама собою мала на увазі ці східні мотиви, оскільки сармати були східними племенами (їх нерідко зіставляли з сучасними шляхті татарами, особливо з турками) (Клімуць, 2006: 16).

Турецькі воїни, незважаючи на те, що були потужними супротивниками, сильними гравцями на міжнародній арені, втілювали ідеал воїна. Їхня нестримна вірність своїй справі, ідеї, уміння володіти зброєю завжди захоплювали більшість представників шляхетського стану. Більше того, турецький одяг у свідомості шляхтичів сприймався як символ перемоги над ворогом.

Річ Посполита являла собою поліетнічне утворення. Чимало вчених відзначають, що попри багатоконфесійний характер, держави було характерним толерантне ставлення одних релігійно-конфесійних груп до інших. Необхідно підкреслити, що диференціація на конфесії повністю не співвідносилася із соціально-етнічним поділом держави, тому стверджувати, що представники вищого ступеня шляхетства дотримувалися католицького віросповідання, а інші верстви суспільства, наприклад, селяни, сповідували православ'я чи уніатство, невірно (Балушок, 2007: 12).

Немає сумнівів у тому, що такі міжкультурні контакти відбилися на свідомості, сприйнятті світу людей різного соціального становища та віросповідання, і, звичайно, вплинули на ставлення до сарматської ідеології. Внаслідок таких взаємовпливів барокових тенденцій та сарматської ідеології утворилася, справді, унікальна, відмінна від інших, культура. Вона породила

чимало чудових пам'яток, виступаючих матеріальним втіленням існуючого світогляду. Одним із шедеврів мистецтва став сарматський портрет.

Якщо ми поглянемо на європейські портрети XVII ст. і порівняємо їх із портретами, які були поширені на землях Речі Посполитої у цей час, то знайдемо чималі розбіжності у передачі образу. І стверджувати, що це обумовлено рівнем професіоналізму митців, зовсім не правильно (Стеньгач, 2016: 371).

У Західній Європі людина сприймалася як частина об'єктивної реальності в часі та просторі, а у сфері мистецтва – як частина «мальовничої дійсності». Людина як мініатюра Всесвіту, через яку можна досягнути сутність всієї світобудови, розкривалася художником за рахунок характерних для бароко атрибутів: багато переданого фону (незалежно від того, чи внутрішнє це оздоблення будівель чи природа); непростого поєднання елементів у просторі (не порушуючи їх гармонійну взаємодію); багато варіативності тем. Однією з важливих рис барокового портрета є розмиття кордонів між реальним світом і світом, зображеним на полотні живописця. Дивлячись на картину, ми наче стаємо співучасниками тих подій, які хотів показати художник. Притаманні бароко пожвавлення, інтенсивність передаються за рахунок різноманітності палітри кольорів, завдяки чому людина починає відчувати цілісність буття у всій її двоїстості.

Сарматський портрет цього періоду зовсім не передбачає діалогу між глядачем і зображеним образом. Скільки зусиль ми не докладали б, нам не вдасться встановити контакт. Якщо ж портретовані й вступають із кимось чи з чимось у комунікацію, лише з пограничністю, минаючи реальність. Подібність до моделі, хоч і не повною мірою, але все ж таки мала бути відображена на полотні. Однак художники нерідко порушували дотримання пропорцій, оскільки для сарматизму найважливішим вважалося показати до якого роду належить портретований. Так, наприклад, при написанні портретів представників роду Радзівілів людей зображували з великими носами (Тананаєва, 1979: 138-142).

Але все ж таки на перший план висувалась соціальна, військова або політична значущість портретованого, тому найбільше значення надавалося навколишнім предметам і текстам, що займають чималу частину полотна. Завдяки цьому можна було дізнатися, хто зображений, який статус цієї людини у суспільстві. Як обов'язковий атрибут виступала клинкова холодна зброя – шабля; командувачів армією (гетьман) зображували з булавою, а канцлера – з печаткою тощо.

Варто зазначити, що атрибутика також використовувалася й у європейській портретному жанрі, проте їй приділялося не першорядне значення.

Однією з ключових положень сарматської культури було уявлення шляхтича як воїна, безумовно, це не могло не позначитися на живописі.

Ментальність шляхти XVII ст. спиралася на ідеї *Antemurale Christianitatis*, що передбачають поєднання лицаря-воїна і лицаря-католика, результатом якої стала концепція *homo militans*, або «людина, яка б'ється», як називав представників шляхетського стану Чеслав Хернас, польський філолог і фольклорист (Верещагіна, 2019).

Численні війни, що пронизують землі Речі Посполитої, поступово формували певні якості: нестримна сміливість, здатність та вміння придушувати страх, паніку; готовність йти у бій. Це людина, яка обороняє свою віру та свої «шляхетські вільності». Звісно, усе це знайшло свій відбиток у портретному жанрі.

З погляду релігійних святинь, це переважно філософська концепція, згідно з якою призначення людини полягає в постійній боротьбі зі світом Зла. Синтез героїчного із християнськими ідеалами є характерним елементом портрета.

Для передачі специфіки образу необхідно використовувати придатні при цьому кошти. По-перше, подивившись роботи художників можна назвати, що у них по-особливому будуватися простір картини: лінія горизонту зображується досить низько. Створюється «ефект панування

зображеної особи над навколишнім простором», який підкреслюється також за рахунок пози людини: найчастіше вона гордовита і сценічна (що є важливим елементом репрезентативного портрета) (Томашева, 2016: 46).

У портретах акцентувалася увага на одязі та аксесуарах. У лицарському портреті чудово поєднуються ідеї сарматської і християнської культури. Портрет, даючи нам інформацію про портретованого, зокрема, яке становище займала ця людина в суспільстві та ін. Також варто зазначити, що єдиної схеми під час написання лицарського портрета не було. У лицарському портреті людина могла зображуватися як у обладунках, так і в кунтуші. Першим прикладом лицарського портрета є портрет Юрія Радивіла XVI в. Як приклад портретів XVII в. можна виділити портрет Януша Радивілла (1650-і рр.), портрет Анджея Казимира Завіші (1677), портрет невідомого в латах (друга чверть XVII ст.) та інші (Тананаева, 1979: 28).

Жіночий портрет створювався на кшталт чоловічого. Образ жінки (яка уособлювала собою насамперед образ шляхетської гідності та сукупності ролей, які вона мала виконувати у суспільстві, а саме роль матері, дружини й у водночас хранительки традицій), в усіх сферах шляхетського мистецтва XVII ст., виконував насамперед соціальну та ідеологічну функцію. Головне було передати загальні характеристики роду. У жіночому сарматському портреті також були написи, що розповідають нам про походження; риси обличчя жінки мали мати споріднені подібність. Всі відмінні властивості, що втілювалися за допомогою матеріально чуттєво-сприйманих об'єктів та символічного середовища сарматизму.

Жіночі портрети XVII ст. формують відчуття неоднозначності. Немає сумнівів у тому, що вони відрізняються за якістю, навичками їхніх творців. Однак не в цьому полягає вся суть. За структурою портрети XVII в. Речі Посполитої нагадували парадні західноєвропейські портрети. Жінки постають перед нами в урочистому вбранні. Багатство вбрання, різноманітність та велика кількість дорогоцінного каміння викликають захоплення у глядача.

Однак це пишність і урочистість шат поєднується з суворістю рис обличчя. Шляхтянки на портретах позбавлені розкутості, невимушеності на відміну своїх західноєвропейських сучасниць. З погляду цього аспекту, роботи художників Західної Європи відрізняються вищим рівнем передачі емоційності образів. Безперечно, навмисне наслідування прийомів, форм майстрів минулих епох співвідносилось з ідеологічними та соціальними потребами того часу.

Традиційною практикою було написання портрета з померлого. Цей тип мистецтва використовувався і в Речі Посполитій, але все ж таки не був широко розповсюджений. Феноменальним було те, що у творах живопису поруч із живою людиною зображували покійного. Наприклад, портрет Катажини та Марії Радзивілл, написаний Йоганном Шреттером у 1646 р. (Клімуць, 2013: 89-90)

З вище сказаного, бачимо, що є безліч підходів до трактування поняття сарматизму. Однак загалом, ми можемо сказати, що сарматизм є поєднанням філософії, світогляду, ідей з матеріальною побутовою культурою і бароковими віяннями. Сарматизм багато в чому сприяв єднанню Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Матеріальним виявом сарматизму виступав сарматський портрет. Головне його завдання зовсім не полягало у передачі естетичної насолоди. Сарматський портрет швидше ілюстрована генеалогія, ніж чистий живопис. Він перебуває поза живописом XVII в. Це пояснює те, що художники того часу використовували специфічні для живопису засоби: поверх об'єктів, що зображуються, вводили текст, що займає чималу частину роботи; використовували атрибутику та геральдику як джерело інформації. Дані елементи надають якусь мозаїчність і роблять сарматський портрет унікальним у своєму роді.

2.2. Воїнська культура нобілітету в контексті сарматизму

Воїнська культура є досить складним і багатограним феноменом. Варто відзначити, що зазначене поняття часто розглядають як синонімічне поняттю воїнська культура, проте це не зовсім правильно. Відмінність криється у смисловому наповненні таких слів як «воїн» та «військовий». Поняття воїна набагато ширше, ніж поняття «військовий». Справ в тому, що воїном може виступати будь-яка людина, яка бере участь у військовій дії, у тому числі не служить в армії.

Тому поділяючи терміни «воїнська культура» та «військова культура», відзначимо, що перша має на увазі під собою норми, правила поведінки, цінності тощо, які характерні для людини, яка бере участь у військових діях, остання – культура, цілеспрямовано впроваджується у свідомість військовослужбовців чи професійних військових.

Немає сумнівів у тому, що воїнська культура розвивалася разом із загальною культурою, зазнаючи певних змін, вбираючи нові елементи. Для найповнішого осмислення цього явища необхідно враховувати безліч чинників, зокрема те, що у різних країнах та історичних епохах воїнська культура виявлялася по-різному. Особливий інтерес складає воїнська культура шляхетського стану Речі Посполитої XVII ст.

Як було сказано раніше, взірцем сарматських ідеалів, що розглядається культурно-історичною епохою, виступали шляхтичі-воїни. Дослідники сарматсько-шляхетської культури неодноразово зверталися у своїх працях до проблеми співвідношення таких понять як «середньовічний лицар» і «шляхта», намагаючись чітко позначити їх схожі риси та відмінності, враховуючи соціальні, економічні аспекти суспільного устрою, що склався в Речі Посполитій в цілому (Демчук, 2011).

Ідеал середньовічного лицаря висловлював у собі уявлення про виняткове покликання правлячої еліти – аристократії епохи Середньовіччя, в якому кожен соціальний прошарок виконував свою священну функцію.

Основним обов'язком представників лицарського стану виступали захист народу та своєї Батьківщини, а найважливішими його характеристиками – поєднання високого рівня розвитку таких рис, як моральність, чесність та самовідданість.

Варто зазначити, що панівні серед лицарства морально-етичні норми не поширювалися інші стани, отже були «соціально обмеженими». У період розквіту ідеал лицарства наближався до аскетичного. Так, наприклад, справжній представник цієї привілейованої соціальної групи не дорожив своїм майном, а часом і зовсім не мав. Він – воїн, готовий віддати своє життя (Вінниченко, 2015: 246).

Однак варто підкреслити, що для лицарів були властиві й абсолютно протилежні якості: прагнення слави, почестей, бажання збагатитися у військових походах. Зовнішній вигляд лицаря повністю відображав ці прагнення, його шати відрізнялися розкішшю і багатством, зовнішня форма поведінки та жестикуляція були підпорядковані суворим правилам. Необхідність слідувати вищим моральним цілям які завжди обумовлювалася тими чи іншими релігійними мотивуваннями. Більшою мірою сильний вплив середньовічного лицарського ідеалу спостерігається у таких сферах суспільства, як політика та військово мистецтво. Однак, не рідко можна побачити розбіжність цього ідеалу з дійсністю. Це було цілком усвідомленим, не сприймалося трагічно, а отже, було закладено спочатку (Лычковский, 2011).

Іншими словами, наслідування певного образу середньовічної культури було одним з механізмів регуляції суспільних відносин. Ідеали, що панували в цей період, були непорушними, так би мовити, фіксованими. Героїчний ідеал відповідав військовому стану-братству лицарів, влада монарха сакралізувалася, виступала свого роду Порядком, що трансформує і впорядковує все суспільство.

Інакше кажучи, область існуючих за часів Середньовіччя ідеалів є «самостійний міфічний світ із богами і героями» ... світом статичним,

незмінним, непорушним. Реалізація існуючого способу життя представляється як єдиний спосіб збереження стабільності не тільки суспільства, але і всього світу, породженого волею Бога-Творця, який відповідно не може підлягати змінам (Лескинен, 2002: 108).

Виділяються два основні європейські ідеали – ідеал міщанина та, власне, ідеал лицаря. Визначаючи якості останнього до вищезгаданих додаються також такі характеристики, як знатність походження, високий рівень знання свого родоводу, крім того, відстоювання честі свого роду, здатність долати почуття страху і ризикувати собою задля досягнення мети, бути вірним своїй Батьківщині, коханій і королю. Безрозсудність витрат і здатність надавати безкорисливу допомогу іншим у поєднанні з ворожістю до фізичної діяльності визначали риси лицарського стану. Варто наголосити, що ідеал лицарства Середньовіччя зовсім не був інтелектуальним, він означав емоційно насичене життя. Фундаментом військового ідеалу виступала непохитна віра у безперечну цінність честі та гідності окремо взятої людини, особистості. Суворі вимоги, що відповідали соціальним нормам, що склалися у світі Середньовіччя, переплітаючись разом із прагненням досягти існуючих ідеалів і склали відмінну рису лицарської еліти (Старченко, 2012: 28).

Риси зразкового середньовічного лицаря відбилися у сарматської культурі Речі Посполитої XVII в. Розглянемо деякі з них.

Шимон Старовольський у своїй праці «*Monumenta Sarmatarum*» наголошував, що головним обов'язком та священним обов'язком істинного шляхтича виступав захист Батьківщини, нижчого стану – зайняття землеробством та ремісничою діяльністю. Крім того, Старовольський звертає увагу на те, що для шляхти властива рівність незалежно від існуючого звання, право на спільне обрання свого монарха, представництва на сеймі, спільне вирішення питань, що стосуються війни та миру (Starovolscius, 1655).

Чітке закріплення станових прав та обов'язків, панування шляхти з інших верствами суспільства, наділення її особливими функціями – ось

основні риси воїнів-сарматів, аналізованого періоду. Особливе становище шляхтичів-сарматів фіксується, з одного боку, традиціями, що складаються століттями, з іншого боку, – законом.

Чітке розмежування станів в епоху Середньовіччя, неможливість зруйнувати ці стани перешкоди у зв'язку з незмінно існуючим світовим порядком не зазнали змін і в XVII ст.

Розпоряджатися власним грошовим забезпеченням, відмовитися від розкрадання чужого майна, від пограбування вбитих та поранених на полі битв; не втручатися у торгові відносини, оскільки це породжує скупість, жадібність і не обходиться без лицемірства, вдавання; захищати свою Батьківщину, бути надійним щитом віри своєї... віри християнської – ось одні з основних обов'язків воїна-сармата, що майже повністю відповідають ідеалам середньовічного європейського лицарства (Яковенко, 1993: 82-84).

Важливим є питання становище міщанства та її роль суспільстві Речі Посполитої XVII ст. Міщанство являло собою той стан, від якого шляхетство всіляко намагалось захиститися. Така гостра ворожість до цінностей міщанського стану, його стилю життя виступило однією з рис лицарства XVII в.

Світ шляхтича-сармата вимагав реалізацію функції збереження єдності свого стану, віри і держави. Шляхтич – це воїн, солдат, який захищає свою віру, Вітчизну, свої привілеї. Поняття Вітчизни передбачає, передусім держава, основним фундаментом якого виступає шляхетський стан.

Важливим моментом у рамках сарматської ідеології щодо рис воїна XVII ст. є захист як віри своїх предків, а й усіх християн світу від іновірців. Так, спасіння віри прирівнюється до покаяння, однак і в цьому бачиться особливе ставлення Бога-творця до шляхтичів (Довбищенко, 2008: 69).

Таким чином, ідеал лицарсько-шляхетського етосу, хай навіть і неспівпадаючий з реальністю, можна висловити так:

Служу – Вітчизні, відповідаю – Богу.
 Вірою та правдою.
 Гідність у служінні.
 Служити, але не слугувати.
 Вірою та правдою.
 Добру – нагорода, злу – відплата.
 Любов'ю керуюсь, добротою очищаюсь.
 Повинен – значить можеш.
 Гідність та шляхетність.
 Совість та дисципліна.
 Бути а не здаватися.
 Честь дорожча за життя.
 Честь, а не вшанування.
 Суперничаю, але не заздрю.
 Ударом удару.
 Перемагаю, але не помщуся.
 Перемога або смерть.
 Скупий у потребах, щедрий на віддачу.
 Великодушність та справедливість.
 Ввічливість та миролюбність.
 Блаженство у вірності.
 Один за всіх, усі за одного.
 Слово міцніше за камінь (Клімуць, 2013: 110).

Крім того, говорячи про особливості військової культури Речі Посполитої XVII ст. не можна не сказати про військо. Цікавим є той момент, що постійних військ в країні практично не існувало. Крім того, був відсутній фонд для утримання та підтримки професійних військовослужбовців. Ключова роль відводилося Посполитому рушенню. Мобілізація військ здійснювалася лише після ухвалення спільного позитивного рішення на

сеймі. У XVII ст. у Речі Посполитій, взявши до уваги чисельність, склад та відтворення населення, можна було зібрати військо до 100 тис. солдатів, проте таку кількість практично не вдавалося зібрати, оскільки не всі шляхтичі активно брали в цьому участь, не відчуваючи за собою провини (за ухилення від служби шляхтичів не очікували серйозних покарань). З іншого боку, у період мобілізація почала використовуватися як захисту держави (хоча цьому теж відводилося велике значення особливо у період нескінченних воєн), а й захисту так званих «шляхетських вольностей» (Брежинский, 2003 А).

Ідеї сарматизму, і навіть специфіка регіонів багато в чому позначалася організації наявних країни збройних сил: в основному панувала кіннота. Однак це не йшло в ногу з часом. Крім того, серед причин зниження ефективності військової структури держави можна виділити також обмеження функцій гетьмана (історичне звання командувача армії), практично повна відсутність короля, нерідке свавілля шляхтичів та ін.

Проте військо Речі Посполитої по праву могло пишатися високим рівнем тактичної майстерності: умінням швидко орієнтуватися в досить складній оперативній обстановці, у найкоротші терміни приймати найприйнятніші, доцільніші рішення, діяти без вагань, виявляючи стійкість і волю. В цьому плані армія Речі Посполитої перевершувала сили Московського князівства, проте недовго.

Важлива роль підвищення бойової готовності, зміцненні потужності держави відводилася безперервним тренуванням, вправам. Проте джерела неоднозначно трактують рівень військової підготовки у XVI–XVII ст.

Аналіз воєн XVI–XVII ст. показує, що війська, які мала Річ Посполита, не могли впоратися із завданнями захисту держави. Однак, за твердження Г. Сагановіча, і якісно іншої армії, кількісно достатньої для вирішення цих потреб, вона просто не могло мати (Сагановіч, 1994: 62).

Згідно з іншими джерелами, Велике князівство Литовське, як і Польське Королівство XV–XVII ст. по праву могло пишатися військово-

патріотичним вихованням шляхтичів, що відбувалось з поєднанням у процесі навчання «сарматського духу та європейської освіченості». Так, один із дослідників шляхетського стану Ю. Личковський зазначає, що завдяки безперервним та якісним тренуванням, засвоєнню досвіду попередніх поколінь, шляхті вдавалось досягти неймовірних результатів на полях битв (Лычковский, 2011).

Шляхетство Великого князівства Литовського спиралося на положення лицарської військової етики західноєвропейських держав. Однак це було не сліпе запозичення. Морально-етичні елементи, вступаючи у взаємодії з місцевими традиціями, а також середньовічними віяннями, утворили свою неповторну лицарську культуру.

Рівність і взаємовиручка як одні з важливих складових лицарського ідеалу найбільш повно підходили переконанням і поглядам представників шляхетського стану, їх життєвим позиціям, а нормативний комплекс поведінки в цілому відповідав сарматській моделі, що існувала на той час, наприклад, сприяння церкві, бажання виділитися, прагнення до самовиразу.

Численні війни, що пронизують землі Речі Посполитої, поступово формували у шляхтича певні якості: нестримна сміливість, здатність та вміння придушувати страх, паніку; готовність йти у бій. Це людина, яка обороняє свою віру та свої «шляхетські вольності» (Брежинский, 2003 Б).

Стосовно шляхетського стану, аналізованого культурно-історичного періоду, цілком можна використовувати поняття «лицарська підготовка», оскільки його представники продовжували називатися лицарями і дотримувалися стандартів поведінки лицарського кодексу.

Лицарська підготовка шляхетства, як було зазначено вище, спиралася на досвід минулих століть і мала свої особливості для кожної вікової категорії.

Виховання майбутніх шляхтичів-воїнів починалося у досить ранньому віці. Особливе значення відводилося водним процедурам та харчуванню. Регулярне загартовування, різноманітний раціон харчування були гарантом

витривалості та зростання тренувальних показників, сприяли формуванню сильної та міцної особистості. Нерідко іноземні гості акцентували увагу саме на добре складених силуетах шляхтичів-воїнів (Сікора, 2012: 123).

Улюбленим заняттям представників привілейованого стану виступало наїзництво, яке починалося осягатися ще «з пелюшок». Нерідко подейкували, що шляхетські діти набагато швидше освоювали науку їзди, ніж навчалися ходити, тому не дивно, що багато хто з мандрівників, побачивши шляхетського вершника, дивувалися з якою граціозністю, легкістю і витонченістю він тримався в сідлі. Він ніби був єдиним цілим з твариною, а це відіграло істотну роль як на полі бою, так і в період полювання. Шляхта дуже пишалася своїми кінями, тому до відбору скакунів підходила дуже серйозно: «Кінь повинен ноги ставити впевнено, бути у випробуваннях терплячим, у харчуванні здоровим, до дотику чуйним, у змаганні швидким, при зупинці спокійним» (Даневская, 2018).

Крім мистецтва верхової їзди, молоді лицарі також навчалися володінню зброєю. У кожній шляхетській сім'ї побутовали свої прийоми бою, різні техніки ударів та комбінацій, що передавалося з покоління до покоління. Високий рівень фізичної підготовки дозволяли шляхтичу добре плавати.

Вшанування предків (навіть можна позначити як «культ предків»), прагнення відповідати їхнім досягненням, дотримання звичаїв і традицій, нерозривний зв'язок з минулим, що виявляється в необхідності зберігати й примножувати славу і доблесть свого Роду – ось те, що виступало важливою рисою шляхтича і відіграло істотну роль у патріотичному вихованні та, зазвичай, формуванні патріотичного свідомості (Ворончук, 2012: 95-98).

Крім цього, домашня освіта шляхетських дітей включала і релігійне виховання, що мало важливе значення в досягненні ідеалу християнського лицаря, захисника Батьківщини. Віра у Вищу Силу, у Творця, у безсмертя душі людської, у те, що Бог стоїть за воїном, певною мірою сприяло зменшенню страху смерті, надавало воїнам рішучості, що було дуже

важливим моральним елементом на полі бою. Адже страх, давши йому волю, паралізує зусилля, обеззброює людину, позбавляє її волі, що зрештою може згубно позначитися на бойовій ефективності.

Подальше навчання шляхтича-воїна здійснювалося поза батьківським домом. Це був так званий етап шкільної освіти, і включав він не тільки розширення і засвоєння нових знань, а й регулярні численні вправи та тренування, особливо популярні були бої дерев'яними пальцями. Ця навичка активно застосовувалася для розвитку спритності в бою найпопулярнішою в шляхетському середовищі холодною зброєю – шаблею – символом «шляхетського гонору». З 11 років додавали тренування з списом, що сприяло розвитку м'язової сили, а з 13 або 14 років – навчання з холодною зброєю (Сикора, 2020: 136).

Отже, бачимо, що військова культура шляхетського стану Речі Посполитої є синтезом середньовічного світогляду з елементами культури Нового часу, що тільки народжувався. Риси шляхетства XVII ст. збігаються з рисами лицарства епохи Середньовіччя, проте є й відмінні моменти. Так, якщо раніше головне завдання бачилося в доблесному служінні своєму монарху, то в культурно-історичну епоху, що розглядається, акцент зміщується на поняття Вітчизни. Аскетизм поступово сходить із п'єдесталу, релігійність зміцнює свої позиції. Якщо в Середньовіччі одне з головних завдань бачилося в нав'язуванні своїх релігійних поглядів на «чужих», не християн, то в шляхетському середовищі аналізованого періоду на перший план висувається все ж таки функція охорони церкви. У працях дослідників немає однозначної думки щодо рівня військової підготовки розглянутого привілейованого стану. Існує точка зору, згідно з якою Річ Посполита мало військові сили, які не відповідали вимогам того часу. Цьому сприяли низький рівень військової підготовки, нестача людських та фінансових ресурсів. Однак є й протилежна думка. Багато хто наголошує, що лицарська підготовка виступала важливим компонентом виховного процесу в житті молодого шляхтича. Багатогранна, якісна, не нав'язана згори на державному рівні, вона

використовувалася на території всієї Речі Посполитої незалежно від часу та областей. Внаслідок довгих і завзятих тренувань, засвоєння досвіду попередніх поколінь, ідеалів лицарства представникам цього привілейованого військового стану часом вдавалося досягти неймовірних результатів на полях битв. Шляхтичі, навчаючись почитати своє походження, свій рід, освоюючи обов'язки громадянина, були готові віддати своє життя за країну. Завдяки високоякісній військовій підготовці, набутим навичкам, ці лицарі стійко долали труднощі, що виникали на шляху служінні своїм ідеалам.

РОЗДІЛ 3. СТИЛЬ ЖИТТЯ ШЛЯХЕТСЬКОГО СТАНУ

3.1. Побут нобілітету Речі Посполитої

Особливу увагу у своєму повсякденному житті шляхта приділяла зовнішньому вигляду. Причому великі кошти вона витратила на речі не тільки, так би мовити, для «виходу у світ». Одяг став до певної міри символом знатного походження, культурним ідеологічним кодом. Понад те, він виступав однією з найважливіших етнічних ознак та став своєрідним символічним текстом, що відбивав менталітет шляхти та етносу, її характер, рівень як матеріальної, так і духовної культури. Одяг виготовляли з вовни, шкіри та хутра різних тварин, тканини з шерсті, льону та конопель.

Значне піднесення ремесла, торговельних відносин, розширення міжкультурних контактів багато в чому сприяли появі нових видів одягу. Частина їх була запозичена в інших народів. Заможні кола шляхетського стану та магнати із середини XVII ст. починають орієнтуватися на модні тенденції Західної Європи (переважно французькі).

Форма одягу, багатство тканин, велика кількість натурального хутра – все це виступало своєрідним символічним текстом, що дозволяв багато розповісти про їх власника, про його статус, місце в суспільстві. Варто зазначити, що статусну роль одягу було зафіксовано законом. Так, наприклад, у XVII ст. на сеймах Речі Посполитої (1613, 1620 і 1665) були прийняті постанови, згідно з якими тільки шляхта мала право носити одяг з шовку, оксамиту, хутра, з тканин кольору пурпуру. Крім того, їм дозволялося мати при собі ординку (один із поширених типів шаблею у Східній Європі), шаблю, меч; носити всілякі прикраси зі срібла, золота, перлів.

Особливою популярністю, не тільки серед шляхти, мала вовняна або напіввовняна тканина. Дрібна шляхта здебільшого купувала недорогого

сукна, привезені з-за кордону чи місцевого виробництва. Багаті шляхтичі, особливо магнати, не шкодували своїх коштів на імпортоване дороге сукно.

Варто зазначити, що сукно, залежно від своєї якості, мало безліч назв. Так, наприклад, серед шляхти був поширений «фалендиш» (або «лундиш»), тобто сукно середньої якості. При виготовленні жіночого одягу використовували «мухаяр», так називалася тканина з козячої вовни. «Кір» – товста вовняна тканина, йшла на пошиття верхнього одягу (у XVII ст. цей елемент одягу поступово поширюється й на селянський стан). Крім цього, також використовували: камлот або чамлет (тканина з вовни (іноді поєднували з шовком)); «кавтраш, хаба, серм'яга» (грубі різновиди сукна); «сіряк» (вовняна та льняна тканина, яка в основному була поширена серед дробової шляхти та селян); «каламайка, капиця, сибірка» та ін. (Шаменков, 2012: 4).

Магнатерія віддавала перевагу тканинам із шовку високої якості. На цих шатах був дамаск (від назви Дамаска в Сирії), «тканина, забарвлена найчастіше в сірий, чорний, червоний або зелений колір з однотонним, зазвичай рослинним візерунком, виконаним неблискучими нитками на блискучому (блискучому) фоні». У гардеробі дрібної шляхти теж не обходилося без шовку, проте переважно він використовувався для пошиття святкового одягу. Особливою популярністю користувався «адамашок (адамашок)» – однотонна тканина або з візерунком з двома правими сторонами. Не менш відомим був оксамит, який використовувався під час пошиття одягу для глави держави чи магнатерії (Хадька, 1992: 53).

Згідно з документами XVI–XVIII ст., у Великому князівстві Литовському було чимало полотна. Особливо широко воно використовувалося серед жіночої частини населення всіх станів. Тканину також або привозили з-за кордону, або виробляли в Речі Посполитій. Не імпортоване полотно багаті верстви населення використовували як підкладкову тканину для пошиття одягу.

Невід'ємним компонентом одягу всіх верств населення виступала сорочка. Вона була досить довгою. Магнати та багата шляхта носили її з імпортного полотна як нижню білизну. Чоловіча сорочка багатих верств населення нерідко прикрашалася різноманітною вишивкою, золотими або срібними нитками. Відомостей про те, чи були прикраси на жіночих сорочках, немає.

Обов'язковим елементом чоловічого костюма виступали порти, портки, спідні. Серед представників шляхетського стану вони являли собою натільні штани з домотканого полотна, які одягалися під верхні штани, виготовлені з щільної вовняної або напіввовняної тканини (убранє), або під шаровари (Шаменков, 2013).

Поширеним типом плечового одягу серед представниць слабкої статі виступала сукня з рукавами та коміром. Вона була дуже довгою і досить вільною.

У XVI-XVIII ст. у моді в шляхетському середовищі був так званий саян (слово походить від італійського «saione», що означає каптан). Відомості про нього досить подвійні. Шили як чоловічі, так і жіночі саяни. Вони являли собою плечове вбрання, на кшталт куртки, солдатську сукню з поясом, жіночий плащ. Для його виготовлення використовували фалюндиш, оксамит, фай і т.д. Нечасто в саяні був оксамитовий ліф із двома підтяжками (Шаменков, 2012: 8).

Серед одягу дам шляхетського походження були поширені «андараки». Вони являли собою досить вузьке плечове вбрання. Під час їх пошиття використовували імпортну тканину з вовни. До андарак іноді пришивали хутро або прикрашали їх золотом. Також шляхтянки носили спідниці та фартухи (Улащик, 1986: 140).

У XVII ст. серед багатих верств населення починає поширюватися безрукавка. Безрукавний тип одягу увійшов до західноєвропейської моди з XV ст., а потім потрапив на землі Великого князівства Литовського.

У XVI-XVIII ст. у жіночому гардеробі можна було знайти літники та спідниці. Літниками називають довгі сукні з рукавами та коміром. Юпа була одягом з рукавами (як до ліктя, так і до кисті), ззаду були м'які округлі складки (або ж вона була приталена), спереду застібалася на гудзики. Юпи на літній сезон підшивалися легкою тканиною, а на зимовий – хутром горноста або білки.

Найпопулярнішим видом одягу (тільки серед чоловічої частини населення шляхетського стану) був жупан. Для його пошиття застосовували досить недешеве сукно, атлас, оксамит різних кольорів (жовтого, червоного, блакитного та ін.). Жупан мав металеві, срібні або золоті гудзики (деякі застібалися на гачки), шився прямим або приталеним з коміром або коміром-стійкою з дуже тонкими рукавами (вони були спеціально подовженими і утворювали складки), а прикрашався шнурками різних кольорів і не обходився. У XVII ст. на території Речі Посполитої в моду входить доломан, що є довгим з вузькими рукавами і трохи зіібраним в області ліктя одягом. Вона була подібна до одягу піхоти Османської імперії (яничарські плащі). Доломан, який шився з сукна, а в літній період – із щільної шовкової або напівшовкової тканини атласного переплетення. Цей короткий верхній одяг був популярним серед багатьох народів Європи (Bartkiewicz, 1979: 143).

Поруч із жупанами популярність, особливо з другої половини XVII в., набув кунтуш. Жупан та кунтуш аж до середини XIX ст. були основним типом одягу серед шляхетського стану. Вважається, що кунтуш був запозичений від угорців, а угорці перейняли його в османів.

Здебільшого цей тип одягу вважався святковим. Кунтуш був досить довгим і шився з шовку, оксамиту, вовняної або напіввовняної тканини різних кольорів, однак у темніших тонах, ніж жупан. На зимовий період його підшивали хутром. Цікавим є той факт, що нерідко кунтуш носили із закладеними ззаду за пояс довгими розрізаними до плеча рукавами. Крім того, його не застібали, щоби показати сам жупан. Обов'язковим

доповнюючим елементом виступав пояс, а як прикраси – срібні, золоті або шовкові шнури. Кунтуш був не менш популярним і серед шляхтянок.

Крім кунтуша серед шляхти (як чоловіків, і жінок) була популярна ферязь. Це одяг, що застібається спереду на гудзики з широким крієм, досить вільними рукавами і коміром (міг бути відсутнім). Носили ферязь різних відтінків (переважно зустрічаються блакитного чи червоного) і підшивався хутром тварин.

Особливе місце у чоловічому гардеробі займав каптан. Він був коротким з довгими рукавами, що застібався на гудзики або гачки. Їх одягали, як і жупан під кунтуш.

Проаналізувавши типи чоловічих та жіночих шат можна сказати, що вони мають чимало спільного в плані найменувань та крою. Якщо плечовий одяг розрізнявся лише за колірною палітрою та прикрасами, то найбільші відмінності спостерігалися в поясних шатах (відмінності відповідно до статевої приналежності та положення в суспільстві).

Під час шиття верхнього одягу використовувалися дуже щільні товсті тканини. Найпопулярнішим у зимовий період був одяг з хутром. У період із XVI ст. по XVIII ст. існувало більше 40 типів верхнього одягу: «однорядка, епанча, мятлік, капеняк, вірмен, делія, фerezія, чуга, бурка, кафтан, бекеша, плащ, газока, делюра, даламан, зіпун, сукман, катанка, ахабень, лакатуха, цегіляй, тарлоп, угорка, чамара, кірея, шуба, кожух, кожух, серм'яга» та ін. (Парашкоў, 2007: 94).

Так, наприклад, епанча була плащем, рідко без рукавів. При відправленні в похід на війну до нього прив'язували сукняний головний убір у вигляді капюшона з довгими кінцями (башлик). Епанча була досить близька до кіреї. Це теж плащ, а назву він отримав від матеріалу, з якого виготовлявся. Кірея разом із башликом утворювали так звану бурку. Не менш відомим був одяг з одним бортом, рукавами без коміра. Це так звана однорядка. Вона шилася із закордонних тканин і була поширена серед шляхетського стану. Суконний довгий одяг (рідше) з короткими рукавами

або без них, прикрашений шнурками називався чамарою, а одяг до коліна з відрізною спинкою і пришитою до неї тканиною, зібраною в складки, називалася черкеською.

І шляхетство, і міщанство, і селянство носили армяки (довге вбрання з грубої тканини, з широким коміром, закривається ременем); серм'яги (одяг сірого або коричневого забарвлення з досить товстої тканини); однорядки і т.д. Однак одяг знатних осіб був пошитий з більш дорогих тканин.

Природні умови Речі Посполитої були причиною носіння теплих хутряних шат у зимовий період. Серед шляхтичів поширена була шуба, яку шили з багатого натурального хутра. У західноєвропейській моді вона з'явилася внаслідок серій релігійних походів XI–XV ст., що увійшли до історії під назвою «хрестові походи». Жіночі шуби, які називали шубка, кожушок прилягали до талії, що не було характерно для чоловічих шуб, і застібалися на гудзики чи гачки. Ще з часів короля польського та великого князя литовського Стефана Баторія, серед представників шляхетського стану стало модним носіння делії. Це елемент воєнного одягу. Його шили без рукавів (або з невеликою довжиною рукавами), щоб можна було легко користуватися зброєю та короткими, щоб тканина не заважала їзді на конях. У верхній частині пришивали чималу кількість тканини та хутряний комір. Цей елемент одягу потрібно було носити на плечах. Інший варіант носіння цього одягу полягав у тому, що одну руку необхідно було просунути в рукав і застебнути делію на шії великим гудзиком. Багаті шляхтянки носили торлоп – одяг з використанням натурального хутра куниці, горноста, соболів.

Найважливішим елементом одягу, переважно у чоловіків, виступали пояси: ткані, плетені, зі шкіри. Так, шкіряні пояси оздоблювалися металевими пластинками, пряжками з використанням коштовностей.

Одяги шляхтянок, та й шляхтичів, прикрашалися різноманітними вишивками, різних відтінків шнурами та стрічками, так званими галунами (тобто золотою, срібною чи мішурною стрічкою; золототканою стрічкою); мереживом; гудзиками, також золотими чи срібними.

Головні убори чітко поділялися на чоловічі та жіночі. Завдяки їм також можна було зрозуміти, який статус у людини, сімейний стан тощо.

Якщо ми розглянемо жіночі головні убори, то їх також можна розділити на ті, які носили заміжні та незаміжні жінки. Так, жінка, яка перебуває у шлюбі, укладала своє волосся таким чином, щоб вони повністю були вкриті головним убором; незаміжнім дозволялося залишати відкритою верхівку.

У XVII ст. були поширені чепці, які шляхтянки прикрашали хутром, а з внутрішнього боку – мереживом. Складовим елементом жіночого головного убору виступала «тканиця» (заміжні дівчата могли носити її як самостійний головний убір). Заміжня жінка, використовуючи і чеpecь, і «тканину», яку пов'язувала на них намитку. Вона була 2,5-3,5 м рушниковим головним убором. Існувала безліч способів її пов'язування. Найбільш поширений: необхідно було кілька разів обв'язати голову, пропустити під підборіддям (один чи два кінці просто звисали) (Парашкоў, 2007: 95).

Якщо багата шляхтянка носила «тканицю» із перлів, золота, то вона могла не використовувати намитку. Надавалася перевага хусткам, які шили із зарубіжних тканин. Так, хустку, яку жінка пов'язувала на плечах чи голові, мала назву рантух. Шляхтянки використовували її на чепці, а також під ковпак із хутра.

Крім вище згаданих головних уборів у шляхетському середовищі серед жінок, були поширені шапки з дорогої тканини із використанням хутра. Носили також берети, які прикрашалися різного роду вишивкою, пір'ям різних відтінків, шпильками з дорогоцінним камінням. У з другої половини XVII ст. в моду входять чепці, які прикрашалися різного роду коштовностями (Bartkiewicz, 1979: 162-163).

Що ж до чоловічих головних уборів, то великою популярністю користувалися шапки. Ті, хто займали високі позиції у суспільстві, витрачали свої кошти на придбання дорогих товарів. Так, наприклад, шапки купували пошитими з хутра білки, соболя, куниці, горностає та ін.

Широко поширені були шапки-магерки. Вони також серед шляхти іменувалися «батавуркою». Її шили з вовняної або напіввовняної тканини, або оксамиту і прикрашали пір'ям.

Також серед головних чоловічих уборів можна виділити такі, як шлик (це подібний до конуса головний убір, який носили як чоловіки, так і жінки. Його виготовляли з багатого цінного хутра. Шляхтичі також носили капелюх з фетру, а в колі магнатів популярністю користувався капелюх із сукна, а також з тканини з розрізним ворсом (оксамиту) з дорогоцінним камінням (Лихо, 2017).

Взуття у XVI–XVIII ст. виготовляли з юфті, саф'яну, замші або шкіри кози, забарвлювали в різні відтінки і підбирали під стиль одягу. Проте дозволити собі це могла лише шляхта.

Усі верстви населення носили черевики; боти, які мали тверду підошву та вузькі носи. На ноги пов'язували онучі, проте згодом з'явилися шкарпетки.

Практично не відрізнялося від чоловічого взуття жіноче. Так, наприклад, однією з відмінних рис виступало те, що жіноче взуття було більшою мірою прикрашене вишивкою (Turnau I. (1999: 114-120).

Величезні суми шляхта витратила на свої маєтки, на їхнє зовнішнє та внутрішнє оздоблення. У XVI-XVIII ст. основним матеріалом, застосовуваним у будівництві будівель, виступало дерево. Багаті верстви населення під час будівництва своїх маєтків віддавали перевагу сосновим колодам.

Різноманітність внутрішнього планування залежало від того, скільки було житлових та підсобних приміщень. Немає сумнівів у тому, що чим заможнішим був власник, тим різноманітнішим було планування будинку.

У шляхетського стану при кожній хаті були приміщення для зберігання зерна та іншого врожаю (так звані комори). З другої половини XVII ст. були також алкежі, що зводилися під впливом барокових тенденцій як двох-або чотирьох баштоподібних прибудов до торця будівлі. У багатих станів житло опалювалося високими печами, декорованими керамічною плиткою.

Привілеєм знатних осіб вважалися засклені вікна. Скло вставляли у віконну палітурку, яка створювалася з олова або заліза, у пізніший період – з дерева. Протягом усього XVII ст. здійснювалася заміна рам із олова на дерев'яні.

Якщо у XIV–XVI ст. меблі відрізнялися масивністю, вагою, невігядливістю зовнішніх обрисів, то в XVII ст. під впливом барокових тенденцій вона стала більш витонченою та багато декорованою. Вона вражала великою кількістю високорельєфної, тонко виконаної, з ретельною обробкою деталей різьбленням. Меблі також розфарбовували різні кольори, покривали багатими тканинами; шкірою з нанесеними на неї малюнками; оксамитом (Акіньчущ, 2012: 73-79).

Багато відомостей про те, що входило до раціону шляхтичів та шляхтянок міститься в інвентарних книгах, а також в описах господарських приміщень для зберігання продуктів, обладнання та сировини; святкових рясних застіль, квітанціях.

Стіл шляхтича був наповнений різними стравами. Готувалися вони з жита (найпоширеніша продовольча сировина, з якої пекли хліб та інші вироби), пшениці, ячменю, вівса, гречки, гороху, бобів. Вони використовувалися як основний або додатковий інгредієнт (Сокирко, 2021: 28).

З випічки, після житнього хліба, були поширені білі хліба, ситниці та булцата (швидше за все, вони мали певну форму і вагу і співвідносилися з поняттям «бохан хліба»), пироги (так іменувалися печива зі здобного тіста: їх випікали з маком, рідко з яйцем. Одним із стародавніх хлібних виробів виступав коровай. З давніх-давен він був важливим атрибутом при проведенні обрядів. Наприклад, весільний коровай виступав найсильнішим енергетичним оберегом для нової родини. Коровай, мав круглу форму і прикрашався фігурками птахів, тварин, квітів або людини. Усе це мало символічне значення.

Поширеними стравами вважалися «пампушки» та вареники, що готувалися з додаванням різних начинок з картоплею. Крім того пекли коржики-«лапуни», покриті сиром, маком чи коноплею. Улюбленою стравою шляхетського стану виступали млинці. Їх готували переважно у свята (Булатова, 2019).

Великою популярністю серед людей різного соціального становища користувалися каші, які варили із пшениці, гречки, ячменю, вівса, словом, із усіх круп, що вирощуються на території Речі Посполитої.

Серед овочевих культур у їжу вживали капусту, моркву, редьку, цибулю, огірки (у східних слов'ян ця культура була поширена ще в період існування Київської Русі. Ймовірно, її привезли з Візантійської імперії), буряки (Ворончук, 2018: 107).

Шляхта широко використовувала у своєму раціоні різноманітні прянощі. Серед них: перець, гірчиця, гвоздика, лавровий лист, кардамон, шафран та ін. Досить часто прянощі, солодощі, спеції вручали як подарунок. Крім того, як приправи використовували сіль, лляна олія, конопляне молоко та сушені гриби.

Широко серед панівного стану було поширене вживання м'яса. Найчастіше в їжу йшла свинина, баранина, рідше – м'ясо великої рогатої худоби та птахів. Чималу кількість м'яса добувалося під час полювання, яке виступало одним із улюблених занять шляхтичів. Особливо важливим продуктом всіх станів виступала риба (у свіжому вигляді або виготовлена про запас) (Сокирко, 2021: 32-34).

При фольварках вирощували яблука, вишні, сливи, груші, смородину, агрус, з яких варили варення. З XVII ст. спочатку в середовищі магнатів, а потім середньої та дрібної шляхти з'явилися цитрусові. Сади магнатів не могли не захоплювати гостей своєю красою та багатством. Деякі представники багатії знаті навіть вирощували виноград, персики та абрикоси (Крикун, 2012: 54).

Мед виступав найпоширенішим напоєм не лише серед шляхтичів. Особливою популярністю користувався також березовий та кленовий сік. Широко вживався у повсякденному побуті квас, який виготовляли з житнього борошна, хліба та солоду житнього та ячмінного. З кінця XVII ст. на Речі Посполитій розповсюдилася кава, яка стала улюбленим напоєм шляхтичів і навіть перетворилася на сарматський національний символ.

У XVI-XVIII ст. було поширене варіння пива. Привілеєм шляхетського стану було те, що йому дозволялося виготовляти вино. Шляхта, на відміну інших станів, вживала вина не тільки на свята, а й у повсякденному побуті. Також у Речі Посполитій була поширена горілка (Булатова, 2019).

Посуд у шляхтичів та шляхтянок був металевий, олов'яний, мідний. Величезна кількість срібних та золотих судин; посуд з кераміки (фаянсовий посуд), скла знаходилося в магнатських маєтках (Ворончук, 2014: 132, 146, 171).

Таким чином, шляхтичі та шляхтянки у своєму побутовому просторі прагнули підкреслити своє привілейоване становище. Тому ті, хто займав вищі щаблі шляхетського стану не скупилися на багаті шати, смачну їжу, шикарне внутрішнє оздоблення додому тощо.

3.2. Святкова культура шляхти

У Європейському просторі початку XVII в. у верхах суспільства зароджуються основи нового етикету, які остаточно набувають завершеної форми наприкінці XVIII ст. Вміння бачити та цінувати прекрасне, елегантність форм поведінки зумовлювали ігровий артистизм повсякденної культури. Невимушеність і природність поведінки поступово поступалися своїм місцем певним правилам. Представники шляхетського стану повинні були володіти подібними правилами при спілкуванні. Звичайно, форми звернення залежали від того, якого статусу співрозмовник, якої статі тощо. Особливого значення приділялося правилам поведінки за столом. Крім цього,

етикет, який народжувався у Європі з урахуванням французького монархічного двору, передбачав не награність при дотриманні цих правил. Звичайно, виконувати цю вимогу було досить складно (Вінниченко, 2015: 239).

Барочні тенденції, які панували на просторах Речі Посполитої XVII ст., також пронизували культуру поведінки як із найважливіших компонентів побутового простору. На нашу думку, найточніше сприйняття світу з точки зору епохи бароко відбито у словах Шекспіра: «Весь світ театр, а люди у ньому актори». Кожен мав грати за сценарієм.

Однак, незважаючи на дотримання певних установок, виконання своїх ролей за правилами, культурний період, який ми досліджуємо, сповнений цікавими неординарними особистостями і завершується поширенням авантюризму. Роль, яку відігравала людина, тут розглядається як інструмент для реалізації своїх цілей, кожен виступав «актором власних подій». Як приклад можна навести суспільно-релігійного діяча, публіциста, письменника-полеміста, композитора Афанасія Пилиповича (імовірно, був у спорідненості зі шляхтою Берестейської землі); Лжедмитрія I (виходець шляхетського роду; Катажину Радзивілл (реалізувала значні проекти в економічній сфері). Вони зуміли виконати інші ролі, які стали їхньою справжньою долею і дали можливість реалізувати свої задуми (Углик, (2014: 42).

Особливе місце у дозвіллі шляхтичів та шляхтянок починаючи приблизно з другої половини XVII ст. займали ігри в карти. Крім цього, були поширені кістки, фішки, які вважаються спільно з кеглями іграми «шулерськими». Як і в європейських країнах (особливо у Франції), так і на всій території Речі Посполитої карти були обов'язковим атрибутом світських заходів: балів, званих застіль, зустрічей у приватних будинках чи громадських місцях. Карти у другій половині XVII–XVIII ст. були важливим елементом дозвілля королівського кола. Можна сказати, що гра навіть виступала обов'язком. Нерідко гравець навмисне піддавався своєму

опоненту: програш виступав як хабар. Програні в ході гри чималі грошові суми говорили про добрий достаток людини. Великі суми витрачали шляхтичі Великого князівства Литовського, де формувався прошарок карткових шулерів (Ворончук, 2016: 85).

Більшість представників магнатерії тримали відкритий стіл для гостей, які приїхали на деякий час, а знайти привід для відвідування було досить просто. Так, наприклад, на обіди князя Василя-Костянтина Острозького шляхтичів і шляхтянок запрошували з усіх найближчих земель. Для розваг присутніх запрошували італійських музикантів, а також придворного ненажеру, який збуджував апетит у гостей.

На прийомі у дочки волинського воєводи Анни-Алоїзи-Острозької гостей бавили двоє карликів та дві карлиці. Так, Альбрехт Станіслав Радзивілл, князь литовський, у гостях у свого друга, магната гетьмана Станіслава Конецпольського влітку 1643 р. став свідком таких розваг: «У костелі в Підгірцях, усім на посміховисько, вінчалися потворні карлик та карлиця. Після цієї нечуваної та дуже смішної церемонії молоді сіли з нами за один стіл та брали участь в урочистих танцях. Що відбувалося з-поміж них потім, сміх не дозволяє написати» (Даневская, 2018).

На початку застілля шляхтич-господар пив за здоров'я кожного гостя, що прийшов. При чому гості повинні були відповідати йому взаємністю. Після подачі гарячих страв тости починали вимовляти і гості. При цьому за кожного запрошеного випивали стоячи. Короткі тости на гуляннях не віталися. Навпаки, у пріоритеті була хитромудрість, насиченість мови, розмаїття побажань, завдяки чому промовці возвеличували не тільки господаря, а й демонстрували свої здібності, таланти.

Випивки на подібних заходах було дуже багато і нерідко наприкінці вони перетворювалися на побоїще, тому жінки, які були присутні на трапезі, йшли як тільки цей захід перетворювався на пияцтво.

Важливе місце у житті шляхетського стану відводилося весільним церемоніям, які могли тривати кілька днів, або навіть кілька тижнів. На їх

підготовку та проведення витрачалися великі суми. На весілля як подарунок підгосили гроші, меблі, посуд, всілякі тканини та шати, прикраси та ін.

З другої половини аналізованого періоду почав поширюватися більярд, мода якого у магнатерії і заможних шляхтичів проіснувала остаточно XVIII в. (Ворончук, 2016: 91).

Також варто відзначити, що у XVII–XVIII ст. як у Європі, так і Речі Посполитій зокрема, широку популярність мали театри: шкільні, лялькові (батлейка), постановки народної драми. Частими їхніми глядачами були жителі міст та містечок, проте дрібна та середня шляхта також не відмовлялася від вистав, коли приїжджала на якийсь ярмарок чи свято.

Крім лицедій шляхту розважали силачі, а також дресовані ведмеді. Яких тільки академій не зустрінеш у світі, а ось «Ведмежа академія» існувала лише у Сморгоні у XVII – на початку XIX ст. «Ведмежі танці» були відомі по всій Речі Посполитій, а також Московщині, Угорщині, Німеччині. По гастролях мандрівні цигани зі своїми підопічними вирушали з настанням весни, коли ж наставала осіння пора, «танцюристів» повертали на батьківщину до Сморгоні (Углік, 2014: 45).

Особливе місце у житті шляхтича займало полювання. До нього знатні представники панівного стану готувалися заздалегідь. На полювання шляхтичі брали із собою багато спиртних напоїв та закуски. Так зародилася приказка: «Вола з'їдять, доки зайця заб'ють» (Кривец, 2020).

Запрошувалися гості; не покладаючи рук трудилися конюхи; слуги, що служили на псарні, працювали невтомно – тварини (і коні, і собаки) мали бути добре нагодованими, здоровими, готувалася зброя всіх видів, капкани, сіті та багато інших. ін. Найвірнішими помічниками шляхтичів на полюванні були собаки. Деякі породи собак купувалися із-за кордону, деякі виводилися у державі. Ця тварина настільки цінувалася, що навіть з'явився вислів: «За доброго собаку віддам корову і коняку» (Кривец, 2020). Також на полювання брали соколів. Однак це могла собі дозволити лише магнатерія.

Щоб виховати істинного шляхтича, його лицарська підготовка починалася з дитинства і була дуже різноманітною. Серед представників цього стану, особливо серед молоді, були поширені шабельні бої та поєдинки. Парні чи групові бої виступали важливою частиною шляхетської культури. Їм властиві риси розважальності, гри за рахунок великої кількості приводів для виклику, а також швидкості їх організації (Старченко, 2014: 124). Крім того, популярністю користувалася верхова їзда. Щоб сформувати та зміцнити потяг шляхетських дітей до військової справи їм дарували безліч іграшок на військову тематику – шаблі, рушниці, коней тощо (Ворончук, 2017: 193).

Виходячи з вищесказаного випливає, що шляхетський стан Речі Посполитої у своїй повсякденності, а також у святковій культурі всіляко намагався підкреслити своє привілейоване становище, показати свою міць як людям нижчого рангу в рамках своєї держави, так і всьому світу не тільки через військову сферу, а й буденність. Тому шляхтичі та шляхтянки не шкодували своїх коштів і дозволяли собі дорогий одяг, смачну їжу, шикарні світські прийоми та багато іншого.

ВИСНОВКИ

Провівши наше дослідження, присвячене повсякденному життю шляхти Речі Посполитої у XVII ст. ми дійшли певних висновків.

Зокрема, розгляд історіографії з тематики роботи показав, що культура повсякденності є однією з актуальних сфер гуманітарного знання, є комплексом властивих життя людей соціальних практик, що відображають, з одного боку, їх етос і традиції, з іншого – ініціюють інновації у розвитку культури. Вона включає безліч елементів, таких як звичаї, у тому числі звичаї, що мають моральне значення; поведінка; мовну діяльність; макро- та мікросередовище проживання людини; уявлення про тіло (харчування, костюм тощо); різні форми дозвілля; працю і т.д. Зацікавленість сучасних наук, що концентрують свою увагу на людині та її життєдіяльності в суспільстві, в аналізі повсякденного життя людей пояснюється тим, що вона є маркером моделей культури суспільства, народу в цілому та його соціальних спільностей, що дозволяє виявити їхню оригінальність. Особливу роль історичної науки XX в. приділяється такому напрямку, як Школа «Анналів» (Ф. Броденль). У 1980-х роках. розвиток отримав напрямок історії повсякденності. Великий внесок у вивчення культури повсякденності зробили соціологи. Соціологічні дослідження серед інших ставили завдання надати більшу точність межах повсякденності і знайти закономірності, якими здійснюється її побудова. Один із соціологів, Альфред Шютц, виділив такі характеристики повсякденності: інтенсивна трудова діяльність, спрямована на трансформацію навколишнього світу; безхудожність установки; напружене ставлення до життя; особливе ставлення до часу; особистісна визначеність людини; типізований світ. На сучасному етапі розвитку вивченню повсякденності притаманний інтегративний характер, який передбачає вивчення повсякденності з допомогою методів і понять більш ніж однієї дисципліни, розгляду її у динаміці, й у статиці. У вітчизняній історіографії різноманітними аспектами повсякденного життя

шляхти XVII ст. на сьогоднішній день займаються Н. Яковенко, М. Довбищенко, М. Крикун, І. Смуток, О. Вінниченко, І. Ворончуко, Н. Старченко та інші.

Аналіз джерел дослідження показав, що їх можна поділити на дві великі групи: 1) законодавчі акти, 2) авторські твори. До законодавчих актів, що перед усім можна віднести Литовські статuti. В них ми знаходимо інформацію про регулювання побутових моментів та аспектів повсякденного життя – традицій, занять тощо. Важливим елементом було прописування військової служби шляхти Друга категорія джерел – авторські твори. В роботах М. Бельського та Ш. Старовольського основним мотивом літературної діяльності стала Сарматія з ідеалом «золотої вільності». М. Литвин в своїй книзі відверто описав недоліки литовської шляхти: надмірність, пияцтво, злодійство, розбій та вбивство. недоліками литовців автор вважав надмірність, пияцтво, злодійство, розбій та вбивство. У творі французького інженера Г.Л. де Боплан серед іншого ми знаходимо дуже цікавий опис русинської шляхти. Мемуари Я. Пасека є дуже цінним джерелом з історії Польщі того часу, особливо в плані дослідження сарматизму. Вони були написані простою повсякденною мовою (у тому числі з використанням ненормативної лексики), значною мірою неупереджені, хоч і написані з позицій шляхтича XVII ст. При вирішенні поставлених у роботі завдань було використано основні методологічні принципи – історизму, системності та об'єктивності, які націлюють дослідника на використання всієї сукупності джерельної бази, її комплексного аналізу. Для побудови висновків та формулювання висновків були використані такі загальнонаукові методи як: аналогія, порівняння, типологізація, аналіз, синтез, індукція та дедукція. Крім того в ході дослідження застосовувалися спеціально-історичні методи.

Ми дослідили ідеологію сарматизму та виявили, що це унікальне явище займало важливе місце в культурі Речі Посполитій. Однією з характерних для сарматської культури рисою є тяжіння до східної культури. Східні мотиви

пронизували інтер'єр шляхетських будинків та одяг, які свідчили не лише про те, що людина займає високе соціальне становище, а й були певною мірою відображенням етнічних рис. З іншого боку, XVII в. – це вік домінування такого напрямку, як бароко, що поєднав у собі світоглядні, інтелектуальні та інші реалії та протиріччя того часу. В результаті взаємовпливів барокових тенденцій і сарматської ідеології утворилася справді унікальна, відмінна від інших, культура, що породила чималу кількість чудових пам'яток, які виступають матеріальним втіленням світогляду, що існував. Сарматизм багато в чому сприяв єднанню двох держав – Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Одним із матеріальних втілень панівної на той час ідеології виступав сарматський портрет. Насамперед він був спрямований на те, щоб прославити портретованого, представити його як людину, що заслуговує на глибоку повагу. У роботах художники наголошували на соціальному становищі зображуваного, його родоводі, багатстві тощо. У період панування бароко це стало важливою складовою репрезентативного портрета. Однією з відмітних ознак репрезентативного портрета виступає і те, що головна увага приділялася позі людини, а не рисам його обличчя. Зазвичай вона гордовита і певною мірою сценічна. Однак варто відзначити велику кількість неточностей у передачі пропорцій тіла, відсутність рельєфності, можливості встановити контакт із портретованим (герой дивиться, наче через глядача). Однак така «примітивність» усвідомлено запроваджувалась живописцями, оскільки головна мета полягала у передачі того, яку соціальну роль виконувала модель, яке її походження. Тому найважливішим елементом сарматського портрета виступала зовнішня атрибутика. Поширеною фігурою парадного портрета є чоловіча. І це зовсім не вишуканий образ, а образ воїна, у якому першому плані виходили міць, стійкість і готовність долати перешкоди. Ця войовничість простежується й у жіночих образах. Якщо портрети Західної Європи розглядаються передусім, як предмет естетичної насолоди, то сарматський портрет ніс передусім меморіальну і функцію, що документує.

Це своєрідний генеалогічний текст, який розповідає нам про належність людини до певного роду.

Вивчити воїнську культуру нобілітету, ми дійшли висновку, що їй відводиться особливе місце у рамках сарматської ідеології шляхетства Речі Посполитої XVII ст. Феномен «воїнської культури» досить складний, багатогранний і є синтезом середньовічних елементів із традиціями нового часу. Розпоряджатися власним грошовим забезпеченням, відмовитися від розкрадання чужого майна, від пограбування вбитих та поранених на полі битв; не втручатися у торгові відносини, оскільки це породжує скупість, жадібність і не обходиться без лицемірства, вдавання; захищати свою Батьківщину, бути готовим віддати за неї життя, бути надійним шитом віри своєї... віри християнської – ось те, що входило до обов'язків шляхтича-воїна. Однак така поведінка виступала лише ідеалом, який часто розходився з дійсністю. Якщо Середньовіччя перші позиції виходило доблесне служіння своєму монарху, то XVII в. головне завдання бачилося у служінні Батьківщині. Аскетизм поступово сходить із п'єдесталу, релігійність зміцнює свої позиції. Крім того, замість нав'язування своїх релігійних поглядів на не християн, у шляхетському середовищі аналізованого століття на перший план висувається охоронна функція церкви. Дослідники неоднозначно трактують рівень військової підготовки шляхтичів-сарматів XVII ст. З одного погляду, Велике князівство литовське мало військовими силами, які відповідали вимогам того часу, причинами чому виступали низький рівень військової підготовки, і навіть людських і фінансових ресурсів. Інша думка говорить, що військова підготовка шляхти, навпаки була високому рівні. Різностороння (загартування, верхова їзда, навчання навичками бою на пальцях, шаблі, вміння стріляти з лука та ін.), високоякісна, що включає багатий досвід попередніх поколінь, не примушена на державному рівні, вона застосовувалася на території всієї держави. Крім того, молоді шляхтичі мали почитати свій рід, знати свої обов'язки як громадянина. Завдяки такому

вихованню представники цього військового стану готові були віддати своє життя за країну, за свою Батьківщину.

Розглянувши, побут нобілітету Речі Посполитої, ми дійшли висновку, що в ньому дуже важливу роль посідав зовнішній вигляд. Одяг став до певної міри символом знатного походження, культурним ідеологічним кодом. Він виступав однією з найважливіших етнічних ознак та став своєрідним символічним текстом, що відбивав менталітет шляхти, її характер, рівень як матеріальної, так і духовної культури. Значне піднесення ремесла, торговельних відносин, розширення міжкультурних контактів багато в чому сприяли появі нових видів одягу. Частина їх була запозичена в інших народів. Заможні кола шляхетського стану та магнати із середини XVII ст. починають орієнтуватися на модні тенденції Західної Європи (переважно французькі). Дрібна шляхта здебільшого купувала недорогого сукна, привезені з-за кордону чи місцевого виробництва. Багаті шляхтичі, особливо магнати, не шкодували своїх коштів на імпортоване дороге сукно. Найпопулярнішим видом одягу був жупан. Для його пошиття застосовували досить недешеве сукно, атлас, оксамит різних кольорів. Шапки купували пошитими з хутра білки, соболя, куниці, горностая та ін. Взуття виготовляли з юфті, саф'яну, замші або шкіри кози, забарвлювали в різні відтінки і підбирали під стиль одягу. Величезні суми шляхта витрачала на свої маєтки, на їхнє зовнішнє та внутрішнє оздоблення. У XVI-XVIII ст. основним матеріалом, застосовуваним у будівництві будівель, виступало дерево. Стіл шляхтича був наповнений різними стравами. Готувалися вони з жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, гороху, бобів, овочів та фруктів. Широко використовувались різноманітні прянощі. Серед панівного стану було поширене вживання м'яса. Шляхта, на відміну інших станів, вживала вина не тільки на свята, а й у повсякденному побуті. Також у Речі Посполитій була поширена горілка

Дослідивши святкову культуру шляхти ми виявили, що вона мала певні особливості. У період, який ми розглядаємо, зароджуються основи нового

етикету. Шляхтичі мали володіти певного роду правилами при спілкуванні. Крім того, на поведінку аналізованого стану велику роль надало бароко. Світ сприймався як театр, а люди – як актори, які мають грати свої ролі. Дуже багато часу шляхта та представники магнатерії проводили на балах, званих гуляннях, усіляких зустрічах, де також панували свої порядки. Популярність таких заходах з другої половини XVII в. набула гра в карти. З кінця XVII ст. до моди серед багатих представників стану увійшов більярд. Не проти була шляхта подивитися і на театралізовані вистави. Щоб виховати істинного шляхтича, велике значення приділялося його лицарській підготовці, яка починалася з дитинства. Найпоширенішими заняттями, особливо серед молоді, виступали шабельні бої, поєдинки, верхова їзда. Крім того, популярним заняттям серед шляхтичів вважалося полювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Боплан, Г. (1990). *Опис України*. Взято з <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>
2. Геродот (2002). *История: в 9-ти кн.* М.
3. Литвин, М. (1994). *Про звичаї татар, литовців та московитів*. Взято з <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm>
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года (1960). Минск.
5. Статут Великого княжества Литовского 1566 года (2012). Взято з http://litopys.org.ua/statut2/stI566_03.htm
6. Статут Великого княжества Литовского 1588 года (2015). Взято з <http://starbel.narod.ru/statutI588.htm>
7. Bielski, M. (1856). *Kronika polska Marcina Bielskiego*. Tom 2. Sanok.
8. Pasek, J. (1979). *Pamiętniki*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.
9. Starovolscius, S. (1655). *Monumenta Sarmatarum*. Cracoviae. Взято з: <https://books.google.co.jp/books?id=pqNMAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Monumenta+Sarmatarum&hl=ja&sa=X&ei=TvmuUdTTFdDYkQXEhYH YDw&ved=0CDUQ6AEwAA#v=onepage&q=Monumenta%20Sarmatarum&f=false>

Наукова література

10. Акіньчыц, С. (2012). *Залаты век Беларусі*. Минск.
11. Балушок, В. (2007). Українська шляхта між польським та українським етносами. *Народна творчість та етнографія*. 6, 11-25.
12. Брежинский, Р. (2003 А). Армия Польши 1569 – 1696. Часть 1. *Новый Солдат №158*. Артемовск.

13. Брежинский, Р. (2003 Б). Армия Польши 1569 – 1696. Часть 2. *Новый Солдат №159*. Артемовск.
14. Бродель, Ф. (1986). *Структуры повседневности: возможное и невозможное*. М. Взято з: https://royallib.com/read/brodel_fernan/strukturi_povsednevnosti_vozmognoe_i_nevozmognoe.html
15. Булатова, С. (2019). *Старопольська кухня на смак та колір*. Взято з: https://yizhakultura.com/material/20190511_1605
16. Вальденфельс, Б. (1991). *Повседневность как плавильный тигль рациональности*. Пер. с англ., нем., фр. М.
17. Веліулаєва, Е. (2008). Сучасний підхід до співвідношення понять «повсякденність» і «повсякденна культура» в культурології. *Культура народів Причорномор'я*, 144. 66-69.
18. Верещагіна, Е. (2019). *Сарматський портрет. Інстаграм епохи барокко*. Взято з: <https://planetabelarus.by/>
19. Вінниченко, О. (2015). Життєві стратегії та ризики шляхтича в Речі Посполитій в XVI – XVIII століттях. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 238-264.
20. Ворончук, І. (2012). *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ.
21. Ворончук, І. (2017). Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: батьки і діти. *Ukraina Lithuanica*, 4, 189-205.
22. Ворончук, І. (2018). До історії приватного життя української людності ранньомодерної доби. *Українознавство*, 1, 82-109.
23. Ворончук, І. (2020). Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: брати і сестри. *Українознавство*, 3, 8-20.
24. Ворончук, І. (ред.) (2014). *Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. документів. Вип. 1: Волинь XVI ст.* Київ.

25. Гулюк, І. (2022). Сучасна українська історіографія про повсякденне життя шляхти ранньомодерної доби. *Українознавство*, 1, 131-145.
26. Дамарад, А. (2010). Еволюція правої шляхти Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. *Труды БГТУ*, 5, 28-32.
27. Даневская, И. (2018). *Чем развлечься галицкому шляхтичу перед восстанием Хмельницкого*. Взято з: <https://was.media/2018-03-27-chem-razvlechsja-galickomu-shljahtichu/>
28. Демчук Р. (2011). Український «сарматизм» як алгоритм організації спільноти. Взято з: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/120a32c9-f102-49de-809a-1d9122dc22ea/content>
29. Довбищенко, М. (2008). *Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст.* Київ.
30. Зазуляк, Ю. (2007). Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та любовні замирення у Руському воєводстві початку XVI ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*, 7, 43-57.
31. Клімуць, Л. (2006). *Сарматызм у культуры беларускіх зямель Рэчы Паспалітай: дапаможнік. Магілеў*.
32. Клімуць, Л. (2013). *Сармацкая культура беларускай шляхты ў XVI-XVIII стагоддзях*. Мінск.
33. Кривец, Н. (2020). *Вала з'ядуць, пакуль зайца заб'юць*. Взято з: <http://bp21.org.by/ru/art/a050225.html>
34. Крикун, М. (2012). *Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів.
35. Лескинен, М. (2002). *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*. М.
36. Лихо С. (2017). Магерка 1630-60. Частина 1. З пласким верхом. *Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби* Взято з: <http://xviic.blogspot.com/2017/10/1630-60-1.html>

37. Лустенко, А. (2003). Культурна повсякденність: перспективи дискурсу та соціокультурна злободенність. *Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій: матеріали наук.-практ. конф.* 227-281.
38. Лычковский, Ю. (2011). Рыцарская подготовка как важный элемент воспитания молодого шляхтича в XVI–XVII веках. Взято з: <https://www.lyczkowski.net/ru/statja/shljahtich.html>
39. Марченко, О. (2017). *Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу*. Кропивницький.
40. Парашкоў, Г. (2007). *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т.1: Абаленскі – Кадэцыя*. Мінск.
41. Пушкарева, Н. (2005). «История повседневности» и «история частной жизни», содержание и соотношение понятий. *Социальная история. Ежегодник*. М. 93-113.
42. Сагановіч, Г. (1994). *Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII ст.* Мінск.
43. Сикора, Р. (2020). *Польские крылатые гусары. Пер. з пол.* М.
44. Синило, Г. (2018). Книга Экклесиаста как «осевой» архетекст поэзии барокко. *Журн. Белорус. гос. ун-та. Филология*, 2, 5-16.
45. Сікора, Р. (2012). *З історії польських крилатих гусарів. Пер. з пол.* Київ.
46. Смуток, І. (2017). *Руська шляхта Перемишльської землі. XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження)*. Львів.
47. Сокирко О. (2021). *Кулінарна мандрівка в Гетьманщину*. Темпора
48. Старченко, Н. (2012). Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*, 6, 25-39.
49. Старченко, Н. (2014). *Честь, кров та риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття)*. Київ.
50. Старченко, Н. (2020). Шукаючи точку опертя: дослідник між джерелом як непевним оповідачем та шляхетськими конвенціями. Стратегії та ритуали

- конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI – XVII ст. *Джерела та інтерпретації*. Київ. 6-73.
51. Стеньгач, Н. (2016). Сарматський міф у культурі Речі Посполитої епохи Бароко. *Університетські наукові записки*, 59, 367-376.
52. Тананаева, Л. (1979). *Сарматский портрет*. М.
53. Томашева, И. (2016). Портрет в живописи Беларуси эпохи Ренессанса и барокко: вопросы стиля и типологии. *Искусство и культура*, 3 (17), 44-53.
54. Углик, И. (2014). Игровой компонент в культуре шляхты белорусских земель XVII–XVIII в. *Научные ведомости БелГУ. История. Политология. Экономика. Информатика*, 1 (172), 41-46.
55. Улащик, Н. (1986). Одежда белорусов XVI-XVIII вв. *Древняя одежда народов Восточной Европы*. М. 133-145.
56. Хадыка, А. (1992). Старобеларуская шляхецкая мода. *Спадчына*, 3, 1992.
57. Шаменков С. (2013). Про вузькі штани поширені в Речі Посполитій кінця XVI-XVII ст. Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби URL: <http://xviic.blogspot.com/2013/07/xvi-xvii.html>
58. Шаменков С. (2012). *Польский костюм первой половины XVII века*. М.
59. Шютц, А. (2003). *Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии*. Пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой. М.
60. Яковенко, Н. (1993). Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.
61. Яковенко, Н. (2012). *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ.
62. Bartkiewicz M. (1979). *Polski ubiór do 1864 roku*. Wrocław.
63. Turnau I. (1999). *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa.